

**T.C.
ORDU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

**İLK DÖNEM İMANIN MÂHİYETİ TARTIŞMALARI
(ZEYD B. ALİ- EBÛ HANÎFE VE KÂSİM B. SELLÂM
ÖZELİNDE)**

RUMEYSA ÖZEN

**DANIŞMAN
Prof. Dr. MEHMET KENAN ŞAHİN**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ORDU 2021

ÖĞRENCİ BEYAN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak savunduğum “İLK DÖNEM İMANIN MÂHİYETİ TARTIŞMALARI (ZEYD B. ALİ- EBÛ HANİFE VE KÂSİM B. SELLÂM ÖZELİNDE) ” adlı çalışmamın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmadan yazdığımı ve yararlandığımı kaynakların “Kaynakça” bölümünde gösterilenlerden farklı olmadığını, belirtilen kaynaklara atıf yapılarak yararlandığımı belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

23 /11./ 2021

RUMEYSA ÖZEN
19531200007

ÖN SÖZ

Dinin en temel yapı taşı olan iman, insanlık tarihi kadar eski bir geçmişe sahiptir. Hz. Âdem'den başlayıp, son peygamber Hz. Muhammed'e (sav) kadar gelip geçmiş bütün peygamberler insanlığı ilk olarak imana davet etmişlerdir. Öyle ki Allah katında nihai kurtuluşun ilk ve olmazsa olmaz şartı da imandır.

İman kavramının dindeki merkezi konumu ve onu hakkında idrak edebilmek adına, geçmişten günümüze süregelen anlam arayışları yaşanmaktadır. Bu doğrultuda İslâm düşünce tarihinde imanın mâhiyeti çokça tartışılan bir konu olarak karşımıza çıkar. Özellikle imanın konusu itibarıyla gaybî alanla ilgili oluşu hakkında yapılacak tanımı zorlaştırmaktadır. Mâhiyetinin tam ve açık olarak bilinmemesi ona farklı anlamlar yüklenilmesini kaçınılmaz kılmıştır. Bütün bunların yanında İslâm âlimlerinin akla ve nakle verdikleri önem doğrultusunda kullandıkları yöntem de imana dair farklı yaklaşımlar sergilemelerine sebep olmuştur.

Bu çalışmada İslâm düşünce tarihinin her daim en önemli konusu olan iman kavramına mâhiyeti itibarıyla yüklenen anlamlar, bu anlamlar çerçevesinde meydana gelen problemler ilk dönem âlimleri arasında yer alan Zeyd b. Ali, Ebû Hanîfe ve Kâsım b. Sellâm özelinde ele alınarak incelenmektedir.

Bu çalışma vesilesi ile lisans eğitimimden itibaren her daim bilgilerinden faydalandığım, tezimin hazırlanma sürecinde değerli vaktini ayırarak yardımlarını esirgemeyen saygıdeğer danışman hocam Prof. Dr. Mehmet Kenan ŞAHİN başta olmak üzere, çalışma sürecim boyunca motivasyonumu yüksek tutarak beni yönlendiren, tez konusu belirlememde görüşlerini paylaşan, tecrübe ve bilgi birikimleriyle her zaman desteğini gördüğüm değerli Arş. Gör. Samet KARAHÜSEYİN'e teşekkürü borç bilirim.

Rumeysa ÖZEN

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	İ
İÇİNDEKİLER.....	İV
ÖZET.....	VI
ABSTRACT.....	VII
KISALTMALAR.....	VIII
GİRİŞ.....	1
1. ARAŞTIRMANIN METODU.....	1
2. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ VE AMACI.....	2
3. ARAŞTIRMANIN KAPSAM VE SINIRLILIKLARI.....	3
4. İMANIN MÂHIYETİ TARTIŞMALARI TARİHÇESİNE GENEL BİR BAKIŞ.....	3
5. ZEYD B. ALİ, EBÛ HANÎFE VE KÂSİM B. SELLÂM.....	15
5.1. ZEYD B. ALİ (80-699 / 122/740).....	15
5.1.1. Hayatı ve İlmî Kişiliği.....	15
5.1.2.Eserleri.....	16
5.2. İMAM-I AZAM EBÛ HANÎFE (80-699 / 150-767).....	18
5.2.1.Hayatı ve İlmî Kişiliği.....	18
5.2.2.Eserleri.....	20
5.3. EBÛ UBEYD KÂSİM B. SELLÂM (154/771 - 224/838).....	22
5.3.1.Hayatı ve İlmî Kişiliği.....	22
5.3.2.Eserleri.....	22

BİRİNCİ BÖLÜM

İMAN TERİMİNE İLİŞKİN KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE.....	24
1.1. İMAN VE ONUNLA BAĞLANTILI BAZI KAVRAMLAR.....	24
1.1.1 İman.....	24
1.1.1.1 İman Kalbin Tasdikidir.....	25
1.1.1.2.İman Kalp İle Tasdik, Dil İle İkrardır.....	26
1.1.1.3.İman Dilin İkrarıdır.....	28
1.1.1.4.İman Kalbin Mârifetidir.....	29

1.1.1.5. İman Kalp İle Tasdik, Dil İle İkrar ve Ameldir	30
1.1.2 Tasdik	32
1.1.3. İkrar	34
1.1.4. Amel	35

İKİNCİ BÖLÜM

ZEYD B. ALİ, EBÛ HANİFE VE KÂSİM B. SELLÂM'IN İMAN NAZARİYELERİ MUKAYESESİ

1.1. İMANIN TANIMI	37
1.2. İMAN-İSLÂM İLİŞKİSİ	44
1.3. İMAN VE İKRAR İLİŞKİSİ	47
1.4. İMANDA TASDİK VE MÂRİFET İLİŞKİSİ	52
1.5. İMAN-AMEL İLİŞKİSİ	55
1.6. İMANDA İSTİSNA	61
1.7. İMANDA ARTMA VE EKSİLME	66
1.8. İMANDA EŞİTLİK/MÜSÂVAT	71
1.9. İMAN-BÜYÜK GÜNAH İLİŞKİSİ	75
SONUÇ	86
KAYNAKÇA	90

ÖZET

İLK DÖNEM İMANIN MÂHİYETİ TARTIŞMALARI (ZEYD B. ALİ- EBÛ HANÎFE VE KÂSİM B. SELLÂM ÖZELİNDE)

Rumeysa ÖZEN

Yüksek Lisans, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Kasım- 2021

İman, İslâm düşüncesinde en önemli kavramların başında gelmektedir. Din, iman ile başlamakta ve onunla birlikte anlam kazanmaktadır. İman kavramının önemine binaen imanın ne olduğu münakaşalarını ilk dönemlerden itibaren görülmüştür. Mâhiyeti itibarıyla somut ve evrensel bir karşılığı bulunmaması ona farklı anlamlar yüklenilmesini kaçınılmaz kılmaktadır. İlk dönemlerde iman kavramına yüklenen anlamlar *Kitâbu'l-İman* başlığı altında neşr edilmiştir. Bu eserler incelendiğinde İslâm düşünce tarihinde iman kavramına yüklenen anlamlar gün yüzüne çıkmaktadır. Bu çalışmada ilk dönem iman mahiyeti tartışmaları Zeyd b. Ali, Ebû Hanîfe ve Kâsım b. Sellâm'ın risâleleri ışığında ele alınmıştır. Giriş kısmında öncelikle iman mahiyeti hakkında yapılan tartışmaların tarihçesine yer verilmektedir. Akabinde ilk dönem âlimleri arasında yer alan, fikrî yaklaşımlarıyla gerek geçmişte gerekse günümüzde insanlığa ışık tutan Zeyd b. Ali, Ebû Hanîfe ve Kâsım b. Sellâm'ın hayatı ve ilmî kişiliklerine değinilmiştir. Birinci bölümde iman kavramsal tahlili yapılarak iman mahiyetine dair İslâm düşüncesindeki yaklaşımlara yer verilmektedir. İkinci bölümde ise kronolojik olarak bu âlimlerin iman nazariyeleri geniş çaplı olarak ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İman, Tasdik, İkrar, Mârifet, Amel.

ABSTRACT

THE DEBATES OF THE FAITH ESSENCE IN THE FIRST PERIOD (ON THE SPECIAL OF ZAYD B. ALİ, ABU HANİFAH AND KASIM B. SELLAM)

Rumeysa ÖZEN

Master's Thesis, Basic Islam Sciences

November- 2021

Faith is one of the most important concepts in Islamic thought. Religion begins with faith and gains meaning with it. Due to the importance of the concept of faith, the debates about what faith is have been seen since the first periods. The fact that it does not have a concrete and universal equivalent in terms of its nature makes it inevitable to attribute different meanings to it. The meanings attributed to the concept of faith in the early periods were published under the title of *Kitâbu'l-İman*. When these works are examined, the meanings attributed to the concept of faith in the history of Islamic thought come to light. In this study, the discussions on the nature of the early faith, Zayd b. Ali, Ebû Hanîfe and Kâsım b. Sallam's Considered in the light of epistles. In the introduction part, firstly, the history of the discussions about the nature of faith is given. Afterwards, Zeyd b. Ali, Ebû Hanîfe and Kâsım b. Sallam's life and scientific personalities are mentioned. In the first part, the conceptual analysis of faith is made and the approaches in Islamic thought about the nature of faith are given. In the second part, the faith theories of these scholars are discussed in a chronological order.

Key Words: Faith, Certify, Pronounce, Knowledge, Action.

KISALTMALAR

as. :Aleyhisselam

b. :İbn.

Bkz. :Bakınız

c. :Cilt

Çev. :Çeviren

DİB. :Diyanet İşleri Başkanlığı

Ed. :Editör

H. :Hicrî

Haz. :Hazırlayan

Hz. :Hazreti

İSAM :İslâm Araştırma Merkezi

M.Ü.İFAV. :Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı

md. :Maddesi

Nşr. :Neşreden.

ö. :ölüm

s. :Sayfa.

S. :Sayı

Sav :Sallallâhu aleyhi ve sellem

SBE :Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Thk. :Tahkik eden

T.D.V. :Türkiye Diyanet Vakfı

trc. :Tercüme

tsz. :Tarihsiz

GİRİŞ

1.ARAŞTIRMANIN METODU

İman kavramı, içeriğine bakıldığında çok geniş bir yelpazeye sahiptir. Kapsayıcı bir kavram oluşu mâhiyeti hakkında çeşitli söylemlerde bulunulmasına yol açmıştır. Bu sebeple imanın ne olup olmadığına dair tartışmalar ilk dönemlerden itibaren her daim görülmüştür.

Kelam ve İtikadî İslam Mezhepleri tarihi disiplini içerisinde ele aldığımız imanın mâhiyeti meselesi daha önce birçok akademik çalışmalarda konu edilmiştir. Bu çalışma ise erken dönem âlimlerinden Zeyd b. Ali ve Kâsım b. Sellâm'ın *Kitâbu'l-İman* risâlesi ile Ebû Hanîfe'nin beş eserini¹ ihtiva etme ve karşılaştırmalı değerlendirme yapmak yönünden diğerlerinden ayrılmaktadır.

İmanın mâhiyetine ilişkin bazı âlimler; onun kalp ile tasdikten ibaret olduğunu söylerken, diğer bir grup âlim; imanı kalp ile tasdik ve dil ile ikrar olarak kabul etmekte, bir başka grup âlimin ise kalp ile tasdik, dil ile ikrarın yanına ameli eklediği bilinmektedir. Bu çalışmada iman konusundaki bu farklı yaklaşımlar tarihi arka planları dikkate alınarak bir bütün içinde değerlendirilip, tasvirî bir yaklaşımla ele alınmaktadır. Aynı şekilde Zeyd b. Ali, Ebû Hanîfe ve Kâsım b. Sellâm'ın iman konusuna yaklaşımları birinci elden kaynaklardan tasvirî bir yöntemle ele alınmıştır. Bu araştırmalar yapılırken, ilk dönem itikadî risaleler yanında makale, tez ve diğer akademik araştırmalardan da faydalanılmıştır.

Çalışma giriş ve iki ana bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında iman konusunun tarihsel süreci ve ilk dönem âlimlerinden Zeyd b. Ali, Ebû Hanîfe ve Kâsım b. Sellâm'ın hayatı ve ilmî kişiliğine yer verilmiştir. Bu bölümde betimleme ve açıklama yöntemi ağır basmaktadır. Birinci bölümde iman kavramı ve onunla bağlantılı bazı kavramlara yer verilmektedir. İkinci bölümde ise Zeyd b. Ali, Ebû Hânife ve Kasım b. Sellâm'ın imana dair yaklaşımları ele alınmıştır. Bu bölümde yöntem olarak mukayese ve terkipten yararlanılarak üç düşünürün iman problemlerine bakış açıları açıklığa kavuşturulmaktadır.

¹ *el-Fıkhu'l-Ekber, el-Fıkhu'l-Ebsât, el-Âlim ve'l-Müteallim, el-Vasiyye, Risâle ilâ Osman el-Betti fi'l-İrcâ.*

2. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ VE AMACI

İslâm tarihine bakıldığında iman kavramı üzerinde, küfür, büyük günah, amel, bilgi, takrir ve tasdik gibi birçok konunun tartışıldığı görülmektedir. Bu tartışmaların İslâm dünyasında siyasî, toplumsal ve dinî alanda önemli etkileri olmuştur.

Özellikle İslâm tarihinde Hz. Osman şehit edildikten sonra yaşanan Cemel ve Sıffin savaşında çok sayıda Müslümanın öldürülmesi, bu savaşlarda ölen ve öldürülenlerin durumunun dünya ve ahirette ne olacağı problemini doğurmuştur. Mürtekib-i kebîrenin durumu hakkında kişiler iman anlayışları çerçevesinde çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdir. Bu konuda öne sürülen farklı yaklaşımlar çeşitli mezheplerin oluşmasına öncülük etmiştir. Tüm bunların akabinde her mezhebin konuyla ilgili görüşlerinin yer aldığı eserler neşr edilmiştir.

Tarih içerisinde bu tartışmalardan doğan görüşler *Kitabü'l İman* başlığı altında ele alınarak ilk metinleri meydana getirmektedir. Fikrî ve amelî çalışmalarıyla ilk dönem âlimlerinin önde gelenleri arasında bulunan Zeyd b. Ali, Ebû Hanîfe ve Kâsım b. Sellâm, imanın anlamı ve içeriği konusunda yapmış oldukları açıklamalarla bu alanın öncüleri arasında yer alırlar. Gerek Zeyd b. Ali ve Kâsım b. Sellâm'ın *Kitâbü'l İmân*-ı gerekse Ebû Hanîfe'nin *Kitâbü'l-Âlim ve'l-Müteallim, el-Fıkhu'l-Ekber, Risâle ila Osman el-Betti fi'l-İrcâ*'sında iman konusuna dair yaklaşımları açık bir şekilde görülmektedir. Onların imana dair bu yaklaşımlarının oluşmasında Ehl-i Hadis ve Ehl-i Rey gibi düşünce yapılarının etkisi önemlidir. Bu bakımdan bu üç âlimin iman nazariyeleri, Ehl-i Sünnet mezhebinin iki önemli ekolü olan Ehl-i Hadis ve Ehl-i Rey'in iman yaklaşımları ve bunların pratiğe yansımaları dikkate alınarak incelenildiğinde daha iyi anlaşılmaktadır.

Bu çalışmada ilk dönem önde gelen âlimlerinden Zeyd b. Ali, Ebû Hanîfe ve Kâsım b. Sellâm'ın eserleri esas alınarak iman tartışmaları bağlamında ortaya çıkan ilk iman anlayışları değerlendirilmektedir. Çalışmamızda özellikle farklı mezheplere mensup âlimler seçilerek bu âlimler arasında karşılaştırma yapılmıştır. Böylece İslâm tarihinin her daim en önemli konusu olan iman kavramına yüklenen farklı anlamların meydana geliş süreci ortaya konulmuştur.

Esasen araştırmayı önemli kılan, gerek Zeyd b. Ali gerekse Kâsım b. Sellâm'ın iman nazariyeleri üzerinde yeterince çalışma yapılmamış olması sebebiyle bu alandaki boşluğu doldurmaya aday olmasıdır. Bu çalışma ile özellikle Ehl-i Hadis'in iman konusunda yazılan ilk eserlerinden olan Kâsım b. Sellâm'ın *Kitâbü'l İman*'ı ve Zeydiyye mezhebinin kurucusu Zeyd b. Ali'nin *Kitâbü'l İman*'ı ele alınarak iman kavramına yükledikleri anlam ortaya konulmuştur. Aynı zamanda Ehl-i Sünnetin öncüsü kabul edilen Ebû Hanîfe'nin iman nazariyesi ile karşılaştırmada bulunularak bir sonuca varılmıştır.

3. ARAşTIRMANIN KAPSAM VE SINIRLILIKLARI

Çalışmamızda öncelikle kavramsal analiz yapılıp ardından iman probleminin oluşumu tarihî seyir içerisinde ele alınmakta ve akabinde ilk dönem düşünürlerinden Zeyd b. Ali, Ebû Hanîfe ve Kâsım b. Sellâm'ın iman hakkında görüşleri incelenerek, mukayese yapılmaktadır. Bu mukayese yapılırken özellikle Zeyd b. Ali ve Kâsım b. Sellâm'ın *Kitâbü'l İmân*'ı ve Ebû Hanîfe'nin *Kitâbü'l-Âlim ve'l-Müteallim, el-Fıkhu'l-Ekber, el-Fıkhu'l-Ebsat, Risâle ila Osman el-Betti fi'l-İrcâ*'sında iman konusuna dair yaklaşımlarından faydalanılarak bir sonuca ulaşılmıştır.

Konumuz mâhiyeti açısından sadece teorik olarak ele alınıp, meselenin ortaya çıkmasında etkili olan sosyal ve siyasî olaylar göz ardı edildiğinde tutarlı bir sonuca ulaşılması mümkün değildir. Bu sebeple imkânlar dâhilinde tartışmaların cereyan ettiği dönemin sosyal ve siyasî yapısı dikkate alınarak inceleme yapılacaktır. Konumuzda iman nazariyelerine yer verdiğimiz ilk dönem âlimlerinden Zeyd b. Ali ve Kâsım b. Sellâm'ın görüşlerine dair *Kitabu'l İman* başlığı altında tek risâlelerinin bulunması ve konunun henüz çokça işlenmemiş olması çalışma için bir dezavantaj olmuştur.

4. İMANIN MÂHİYETİ TARTIşMALARI TARİHÇESİNE GENEL BİR BAKIş

İman kavramı tarih boyunca İslâm düşüncesinde büyük önem arz etmiştir. Müslümanların İslâm'ı uygun şekilde yaşayıp, ilahi emirleri yerine getirebilmeleri için öncelikle iman kavramını idrak etmeleri gerekmektedir. Çünkü din “iman” ile başlamakta, iman olmaksızın taatler bir anlam ifade etmemektedir. Kur'ân'ın nâzil olmaya başladığı Mekke dönemine baktığımızda daha çok imanla ilgili, iman

esaslarını açıklayan âyetlerin yer aldığı görülmektedir. Yani öncelik imanı kalplere yerleştirmek olmuştur. Bu sebeple iman kavramının önemine binaen onu hakkıyla idrak edebilmek amacıyla pek çok açıklamalarda bulunulmuştur. Ancak somut ve evrensel bir kavram olmaması sebebiyle imanın özüne ilişkin ittifak edilen bir açıklama yapılamamıştır. İman, doğası itibariyle bireysel varoluşa ait bir olgudur. Bu bakımdan denilebilir ki gerçek derinliğini ancak skolastik olmayan bir yönden yaklaşıldığında ortaya koyar.² Dolayısıyla her din, mezhep kendi anlayışı çerçevesinde iman kavramına anlam yükleyerek, farklı görüşler ortaya çıkarmıştır.

Hz. Peygamber döneminde, sorunların bizzat vahiyyle çözülmesi sebebiyle iman kavramı üzerinde ve diğer dinî konularda İslâm toplumunun bütünlüğünü bozacak büyük sorunlarla karşılaşılmamıştır. Asr-ı saadet dönemine baktığımızda da sahabe itikadî konularda nass ile yetinmiştir. İnsanın âkil bir varlık olması ve bu doğrultuda ortaya çıkan anlam arayışları küçük çaplı sorunları doğarsada bu sorunları Hz. Peygamber (sav) beyanı ile çözümleyerek onları tatmin etmiş, tartışma yaşanmasını engellemiştir. Hz. Peygamber'in hastalanmasının akabinde ise küçük çaplı problemler yaşanmaya başlamıştır. İlk ihtilafın *Kırtas Hadisesi* olarak bilinen Hz. Peygamber'in (sav) ölüm döşeginde “Bana bir kalem ve kâğıt getirin, size bir kitap yazdırayım ki benden sonra şaşkınlığa düşmeyesiniz” sözü üzerine Ömer b. Hattab'ın; “Hz. Peygamber'in ıstırabı fazlalaştı, bize Allah'ın kitabı yeter” demesi ile yaşandığı rivayet edilmektedir.³ Bu durum daha sonraları Şia tarafından Resûlullah (sav) Hz. Ali'yi halife olarak vasî tayin edeceği zaman Hz. Ömer mâni oldu şeklinde yorumlanmıştır. Hz. Peygamber'in ölüm hastalığı sürecinde ikinci ihtilaf ise Üsâme ordusu konusunda yaşanmıştır.⁴ Şehristânî bu ilk ihtilafların din konusunda olmayıp, asıl maksat kalplerin sarsıldığı bir durumda şeriâtın gereklerini yerine getirmek ve işlerin değişiklik göstermesi anında fitne ateşini söndürmek olduğu açıklamasında bulunur.⁵

² Toshihiko Izutsu, *İslam Düşüncesinde İman Kavramı*, (trc. Selahattin Ayaz), Pınar Yayınları, İstanbul, 2005, s.28.

³ Ebü'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdilkerim b. Ahmed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, (Çev. Mustafa Öz), Litera Yayıncılık, İstanbul, 2011, s. 34; Ya'kub b. Abdullatîf, *İslâm Mezhepleri ve Kelâmı*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2019, s. 97.

⁴ Ya'kub b. Abdullatîf, 2019, 98.

⁵ eş-Şehristânî, 2011, 34.

Hız. Peygamber'in vefatının akabinde İslâm toplumunda sosyal, siyasî ve dinî problemler zuhur etmeye başlamıştır. Öyle ki Hız. Peygamber zamanında yaşanmamış bir durumla karşılaşıldığında ne yapılacaktı? Ya da Hız. Peygamber'in davranışlarıyla ilgili rivayetlerin çelişmesi durumunda ne olacaktı? Hangi rivayet doğru nasıl karar verilecekti? Bu tür sorunlar, Hız. Peygamber'in Sünneti'nin kesin olarak ne olduğu ve bunun hayata nasıl uygulanacağı konusunda farklı yaklaşımlar sergileyen bir dizi farklı "yürünmüş yolların" oluşmasına yol açmıştır.⁶

Hız. Peygamber'den sonra ilk ihtilâfın ümmetin siyasî liderinin kim olacağı konusunda ortaya çıktığı görülmektedir. Ensâr, Benî Sâide Sakîfesi'nde toplanıp hilâfete aday olarak Sa'd b. Ubâde'yi⁷ belirlemiştir. Bu durumu öğrenen Hız. Ebû Bekir, Hız. Ömer ve Ebû Ubeyde b. Cerrâh olaya müdahil olmuşlar⁸ ve yaşanan bu ilk ihtilâf Hız. Ebû Bekir'in hilâfeti ile çözümlenmiştir.

Hız. Ebû Bekir dönemine bakıldığında küçük çaplıda olsa görüş ayrılıkları meydana geldiği görülür. İlk olarak zekât vermeyi reddedenlerle mücadele konusunda ihtilaf yaşanmıştır. Hız. Ömer, "lâ ilâhe illallah" diyen kimselerle savaşmanın uygun olmayacağını savunurken bir grup ise o yıl zekât toplanmanın ertelenmesini teklif etmiştir. İsyân edenlere karşı koymada kararlı olan Hız. Ebû Bekir ise "Onlar Hız. Peygamber'e zekât olarak getirdikleri bir oğlağın yularını bile getirmezlerse, onlarla savaşırım"⁹ diyerek, namaz ile zekâtın birbirinden ayrı düşünülemeyeceğini bu sebeple zekât vermek istemeyenlerle savaşmanın kaçınılmaz olduğunu belirtmiştir.¹⁰ Sonuç olarak Hız. Ebû Bekir'in düşüncesinde karar kılınarak zekât vermek istemeyenlerle savaşılmıştır. Yaşanan bu tartışma sonraki dönemlerde imanla bağlantısı bulunan büyük günah kavramına dair yaklaşımlarda delil olarak sunulmaktadır.

⁶ William Chittick-Sachiko Murata, *İslâm'ın Vizyonu*, (Çev. Turan Koç), İnsan Yayınları, İstanbul, 2020, s. 103.

⁷ Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2014, s. 56; Ebû'l-Hasan Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*, (Haz. Ömer Aydın-Mehmet Dalkılıç), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2019, s. 40; Ebû Mansûr Abdülkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Firak*, (Çev. Ethem Ruhi Fığlalı), TDV Yayınları, Ankara, 2020, s. 16.

⁸ Adem Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi 2: Hulefa-i Raşidin Dönemi*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2015, s. 21.

⁹ eş-Şehristânî, 2011, 36; Ya'kub b. Abdullatîf, 2019, 100.

¹⁰ Ya'kub b. Abdullatîf, 2019, 101; Mustafa Fayda, "Ridde", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2008, C. XXXV, s. 92.

Hız. Ebû Bekir döneminde bir diğere sorun olarak Ridde hareketleri yaşanmış olsa da bu problem kısa sürede çözümlerek genel itibarıyla Müslümanlar arasında birlik ve beraberliğin hâkim olduğu görölmektedir. İkinci halife Hız. Ömer döneminde de müminler arasında dayanışma devam etmiştir. Ancak üçüncü halife Hız. Osman'ın hilâfetinin son altı yılında yönetimde problemlerin zuhur etmeye başladığı gözlemlenir. “Hız. Osman'ın yumuşak mizacından yararlanan yakın akrabalarının liyâkat ve ehliyet sahibi olmamalarına rağmen yönetimde önemli mevkilere gelmeleri”¹¹ toplumda siyasî sorunları zirveye taşımıştır. Bu problemler sonucu toplumdaki huzur ve sukûnet bozularak iç isyan yaşanmıştır. Bu çatışmalar gittikçe büyüyerek Hız. Osman'ın şehit olmasına yol açmıştır.¹² Hız. Osman'ın katli akabinde Müslümanlar arasında çatışmaların daha da şiddetlendiği görölmektedir. Hız. Osman'ın şehit edilmesi sonucu yaşanan yönetim boşluğu Hız. Ali'nin hilâfete getirilmesiyle kapatılmaya çalışılmış ancak dönemin siyasî ve fikrî problemleri daha karışık bir duruma gelmiştir. Hız. Osman'ın katillerinin cezalandırılmasının gecikmesi öne sürülerek, Hız. Ali'ye karşı iç muhalefet oluşmuş ve bu muhalefetler sonucu Müslümanlar arasında savaşlar meydana gelmiştir. Bunlardan birisi Hız. Âişe öncülüğünde meydana gelen ve birçok Müslüman'ın öldürülmesiyle sonuçlanan Cemel Vakası'dır.¹³ Bir diğere ise Hız. Ali ve Muaviye arasında yaşanan Sıffin Savaşı'dır.¹⁴ İşte bu iki savaş sonucunda İslâm toplumu sadece siyasî bölünme ile sınırlı kalmayıp firkalaşmaya yol açacak akidevî tartışmalar gün yüzüne çıkmıştır.

Hız. Osman'ın şehadeti, Cemel ve Sıffin savaşları akabinde meydana gelen akidevî tartışmalar sonucunda Müslümanlar arasında cereyan eden problemleri üç başlıkta toplayabiliriz.

1. Büyük günah işleyen kişinin (mürtekib-i kebîre) dindeki durumu.
2. İmanın tanımı, mâhiyeti, iman-amel ilişkisi meselesi.

¹¹ Mehmet Kenan Şahin, *Kelâm İlminin Doğuş Nedenleri*, DEİFD, 2011, s. 160.

¹² eş-Şehristânî, 2011, 37; el-Bağdâdi, 2020, 17; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, (Çev. Mehmet Keskin), Çağrı yayınları, İstanbul, 2017, C. VII, s. 291-298; İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd, *el Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ' ve'n-Nihal*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2017, C. III, s. 378.

¹³ Bkz. İbn Kesîr, 2017, 399-402.

¹⁴ Eş'ari, 2019, 42; Bkz. İbn Kesîr, 2017, 409-416.

3. Kader ve insanın hürriyeti sorunu.¹⁵

İman kavramı etrafında ortaya çıkan tartışmaların Cemel ve Sıffin savaşları akabinde başladığı görülmektedir. Bu yaşanan problemlerle birlikte iman kavramı en önemli akidevî problemlerden biri haline gelmiştir. Bu iki savaşta ölenlerin ve öldürenlerin durumunun ne olacağı, büyük günah işleyen kişinin dindeki yeri bir problem alanı oluşturmuştur. İlk defa karşı karşıya geldikleri bu durum sonucu yeni sualler ortaya çıkmış ve bu suallere cevaplar aranmıştır. Büyük günah işleyen kimseler hakkında dört farklı yorum yapılarak¹⁶ yaşanan fikrî ayrılıkların mezhebî bir hüviyete büründüğü görülmektedir. Hâricîler büyük günah sahibini kâfir¹⁷ ilan ederken, Mürcie “küfürle birlikte taatın bir faydası olmadığı gibi imanla birlikte mâsiyetin de zararı yoktur”¹⁸ iddiası ile bu kimseleri mümin¹⁹ olarak kabul etmektedir. Bu iki yaklaşıma karşılık olarak Mu‘tezile “*mürtekib-i kebîre*” hakkında kişinin bu eylemi sonucunda mümin, münafık veya kâfir kabul edilemeyeceğini iman ile küfür arasında bir yerde bulunup fâsık statüsünde olacağı görüşünü geliştirmiştir.²⁰ Hasan el-Basrî ise bu kimseleri münafık²¹ kabul etmektedir.

Özellikle Sıffin savaşında yaşanan Tahkim olayı²², İslam toplumunda ilk fikrî ayrılıklar sonucu kelâmî düşünce ekolü olarak ortaya çıkan Hâricîlik ve Şia'nın doğma sürecinde önemli bir aşamadır.²³ Zira Şia, Tahkim olayında Hz. Ali'nin yanında yer almış ve hilâfetin onun hakkı olduğunu iddia ederek ortaya çıkmış bir fırkadır. Hâricîler ise yaşanan Tahkim olayı karşısında “*Hüküm ancak Allah'a aittir.*”²⁴ âyetini slogan haline getirerek, tahkime karışan kimseleri büyük

¹⁵ Şaban Ali Düzgün, *Kelam; el Kitabı*, ed. Şaban Ali Düzgün, Grafiker Yayınları, Ankara, 2015, s. 33.

¹⁶ Watt, W. Montgomery, *The Formative Period of Islamic Thought (İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri)*, (Çev. Ethem Ruhi Fırlı), Sarkaç Yayınları, Ankara, 2010, s. 22.

¹⁷ eş-Şehristânî, 2011, 110; Eş‘ârî, 2019, 146.

¹⁸ eş-Şehristânî, 2011, 129; Ya ‘kub b. Abdüllatîf, 2019, 144.

¹⁹ İbn Hazm, 2017, C. II, 842.

²⁰ Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, (Çev. İlyas Çelebi), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2013, C.I, s. 226.

²¹ İbn Hazm, 2017, C. II, 842; Kâdî Abdülcebâr, 2013, 224.

²² Sıffin savaşı esnasında Muâviye ordusu kaybetmek üzere iken, Amr b. El-As'ın önerisi ile mushafın yaprakları mızraklar ucuna asılarak, Allah'ın hükmüne gelinmesi için nidâda bulunmuş, aradaki ihtilafın hakemler vasıtasıyla Kur'ân hükümlerine göre çözülmesi kararlaştırılmıştı. Tahkim meseleyi hakemler çözümüne bırakmak anlamına gelmektedir.

²³ Şahin, 2011, 162.

²⁴ Yusuf, 12/40; Mâide, 5/44.

günah işlemiş kabul ederek dinden çıkarmışlardır.²⁵ Hâricîlere göre Hz. Ali de tahkimi kabul etmesiyle büyük günah işlemiştir. Büyük günah işleyen kimse kâfir olduğu için Hz. Ali de kâfir olmuştur.²⁶ Bu görüşlerine dayanak olarak Yüce Allah'ın “Allah'ın indirdiği ile hükmetmeyenler, işte onlar kâfirlerdir.”²⁷ buyruğunu zikrederler. Ve Her kim günah işlerse, Allah'ın indirdiğinden başkasıyla hükmetmiştir böylece kâfirlerden olmuştur.²⁸

Hâricîlerin büyük günah işleyen herkesi tekfir etmeleri görüşünün temelinde ameli imandan bir cüz kabul etmeleri yer almaktadır.²⁹ İman, kalbin tasdiki, dilin ikrarı ve farz olsun nafile olsun bütün tâatleri işlemektir.³⁰ Böylece inancın ancak amelle birlikte geçerli olabileceğini iddia ederek bunu baskı ve şiddet yoluyla bütün Müslümanlara kabul ettirmeye çalışmış, kendileri dışındaki kimseleri ise kâfir kabul etmişlerdir.

Hâricîler, ameli imana dahil etme noktasında icma etmekle beraber bazı ayrıntılarda ihtilaf ettikleri görülmektedir. Öyle ki Hâricî fırkalar arasında en katı olarak kabul edilen Nâfi' b. Ezrak taraftarlarının oluşturduğu Ezârika grubu büyük günahın küfür olduğu görüşündedir.³¹ Buna karşılık Hâricîliğin en mutedil kolu olan İbâdiyye grubu küfrü; nimet küfrü ve şirk küfrü şeklinde ikiye ayırır. Büyük günah işleyen kimse nimet küfrü içerisindedir. Bu kişi günahından tevbe ederse cehennemde ebedi kalmayıp cezasını çektikten sonra cennete girer. Ancak günaha ısrarlı olursa şirk küfrü işlemiş olur ve cehennemde ebedi kalacaktır.³²

Netice itibarıyla ameli imanla özdeşleştiren Hâricîler, bu yaklaşımları ile Kur'ân ve sünnetin ruhuna aykırı görüşleri benimseyerek bu görüşler

²⁵ Ebû'l-Halef Sa'd b. Abdillâh el-Kummî, *Kitâbu'l Makâlât ve'l-Fırak*, (neş. Muahmmmed Cevad Meşkur), Tahran, 1963, s. 12; Ebû Muhammed el-Hasan b. Mûsâ b. El-Hasen b. Muhammed el-Bağdâdî en-Nevbahtî, *Fıraku's-Şia*, Necef, 1936, s. 15; Fahreddîn er-Râzî, *Me'âlimü Usûli'd Dîn*, (Çev. Muhammed Altaytaş), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2019, s. 242.

²⁶ Ömer Aydın, *Kur'ân-ı Kerim'de İman-Amel İlişkisi*, İşaret Yayınları, İstanbul, 2007, s. 59; Ahmet Saim Kılavuz, *İman Küfür Sınırı-Tekfir Meselesi*, Marifet Yayınları, İstanbul, 1996, s. 151.

²⁷ el-Mâide, 5/44

²⁸ Muhammed Hüseyin ez-Zehbî, *el-İtticâhâtü'l-Munharife fi Tefsiri'l-Qur'âni'l-Kerim: De'âfi'uhâ ve Def'uhâ (Tefsirde Aşırı Yorumlar)*, (Çev. Ömer Aydın), İşaret Yayınları, İstanbul, 2017, s. 71.

²⁹ Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer et-Taftâzânî, *Makâsıdu'l- Kelâm fi 'Akâidi'l-İslâm*, (Çev. İrfan Eyibil), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2019, s. 708.

³⁰ Kılavuz, 1996, 103.

³¹ Eş'arî, 2019, 146.

³² Eş'arî, 2019, 174; İbn Hazm, 2017, C. II, 842.

doğrultusunda eylemlerde bulunmuşlardır. Bu durum toplumda huzursuzluk yaşanarak tam zıddı bir görüş ortaya çıkmasına sebep olmuştur.³³ Böylece Şia ve Hâricî yaklaşımını tasvip etmeyip, sessizliğini koruyan bu sebeple tarihte “tarafsızlar” ismi ile anılan üçüncü bir grup meydana gelmiştir. Hâricî ve Şîî çevrelere karşı tek saf olan bu tarafsızlar grubu, hicrî I. asrın sonlarına kadar oldukça farklı temayüldeki insanları içinde barındırmaktadır. Mürcie de bu grubun içerisinde değerlendirilmiştir.³⁴

Mürcie, İslam toplumunu tehdit eden başta Hâricî zihniyetine özellikle de Müslümanların birbirlerini öldürmelerine tepki olarak teşekkül etmiş uzlaşmacı, birlik ve beraberlik taraftarı bir fırkadır.³⁵ Dolayısıyla Hâricîlerin günah sahibini kâfir sayan katı din anlayışlarına ilk tepkinin Mürcie’den geldiği görülür. Mürcie, Hâricîlerin iman ile ameli birleştiren katı iman anlayışına karşı çıkararak ameli imandan ayrı tutmuştur.³⁶ Bu doğrultuda büyük günah işleyen kişi hakkında ne mümin ne kâfirdir hükmünde bulunulabileceğini, onun durumunun Allah’a kaldığını ifade etmişlerdir. Mürciîlerin amel ve iman arasındaki ayrımı, Hâricîlerin amel konusundaki katı, tekfirci anlayışı karşısında Müslümanları rahatlattığı görülmektedir. Öyle ki iman-amel ayrımı zamanla amelin ihmal edilmesine yol açmış ve bu sebeple Mürcie amelleri hafife almakla suçlanmıştır.³⁷ Ancak bu durumun Mürciîlerin ameli değersiz görmelerinden kaynaklandığını söylemek tutarlı değildir. Dönemin şartları dikkate alındığında Hâricîlerin psikolojik baskısına karşılık müminleri rahatlatmak amacıyla ameli imanın rükunleri içinde ele almayı, ikinci sırada değer verdiklerini söylemek daha doğru olmaktadır. Ayrıca Mürciî düşünürlerin tamamı aynı görüşte olmayıp, iman konusunda farklı yaklaşımlar sergilemektedirler.³⁸

Mürcie’nin zaman içerisinde görüş ayrılıkları yaşayarak dört farklı gruba bölündüğü görülür.³⁹ Eş’arî, *Makâlâtü’l-İslamiyyin* eserinde Mürciîleri imanın

³³ Ömer Aydın, 2007, 66.

³⁴ Sönmez Kutlu, *Selefilîğin Fikrî Arka Planı -İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler-*, OTTO Yayınları, Ankara, 2017, s. 40.

³⁵ Sönmez Kutlu, *Mürcie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları*, Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. I, 2002, s. 179.

³⁶ eş-Şehristânî, Ebu’l-Feth Muhammed b. Abdülkerim, *el-Milel ve’n-Nihal*, (thk. Muhammed Seyyid Keylânî), Dâru’l-Ma’rife, Beyrut, 1975, I/139.

³⁷ Kutlu, 2002, 190.

³⁸ Bkz. Eş’arî, 2019, 204-214

³⁹ Bkz. eş-Şehristânî, 2011, 129; Kummî, 1963, 6; Nevbahtî, 1936, 6; Bağdâdî, 2020, 148. (Bağdâdî’nin Mürcie’yi üç gruba ayırdığı görülmektedir.)

mâhiyetine dair 12 fırkaya ayrıldığını belirtmektedir.⁴⁰ Muhtemelen Ebû Hanîfe, imanı kalp ile tasdik şeklinde kabul edip, iman artmaz ve eksilmez diyerek ameli imandan sonra ikinci sıraya bırakıyor olması sebebiyle bazı âlimler tarafından Mürcî grubuna dahil edilmektedir. Eş'arî, Mürcienin dokuzuncu fırkası içerisinde Ebû Hanîfe'yi zikreder.⁴¹ Şîi âlimlerden Kummî ve Nevbahtî ise Ebû Hanîfe'yi Irak Mürcie'si olarak kabul edilen Mâsırıyye içerisinde ele almaktadır.⁴² Şehristânî *el-Milel ve'n-Nihal*'de kendisi bu iddiaların tutarsızlığını dile getirmenin yanında Ebû Hanîfe ve mensuplarına "*Mürçietü's Sunne*" denildiğini bildirir.⁴³ Ancak Ebû Hanîfe *Fıkhu'l-Ekber* risâlesinde "Mürcie'nin dediği gibi, iyiliklerimiz makbul, kötülüklerimiz de affedilmiştir, demeyiz"⁴⁴ ifadesi ile hem Mürcî görüşünü hem de Mürcî olduğu ithamlarını kabul etmediği anlaşılmaktadır.

Mürcî düşüncenin özünde yer alan amelin imandan ayrı tutulması, ameli imandan ayıran her fırka ve şahsın Mürcie içerisinde değerlendirilmesine neden olmuştur. Bu bakımdan Eş'arî, Cehm b. Safvân görüşleri etrafında şekillenen Cehmiyye'yi Mürcie içerisinde kabul etmektedir.⁴⁵ Cehm b. Safvân'a göre iman mârifettir. İmanın söz ve amel gibi kısımları yoktur. İman diğer organlarda değil kalpte bulunur.⁴⁶ Dolayısıyla Cehm, amel etmeyi iman içinde saymaz. Aynı şekilde dil ile ikrarı da iman için gerekli görmez. Ona göre, kişi Allah'ı bildikten sonra onu diliyle söylemese bile kâfir olmaz. Çünkü ilim susmakla yok olan bir şey değildir.⁴⁷

Mürcie içerisinde değerlendirilen bir diğer fırka, Muhammed b. Kerrâm taraftarlarının oluşturduğu Kerrâmiyye ise iman tanımlamasında şunu iddia eder: İman, dil ile ikrar ve tasdiktir.⁴⁸ Kalbin bilgisi veya dil ile ikrarın dışındaki işlenen ameller iman değildir. Dolayısıyla amel imanın özüne dahil edilmez. Onlar bu yaklaşımlarıyla münafıkların imanının, peygamberin, meleklerin ve diğer

⁴⁰ Eş'arî, 2019, 204.

⁴¹ Bkz. Eş'arî, 2019, 212.

⁴² Kummî, 1963, 6; Nevbahtî, 1936, 7.

⁴³ Bkz.Şehristânî, 2011, 130.

⁴⁴ Ebu Hanife, "*Fıkhu'l-Ekber*" (*İmam-ı Âzam'ın Beş Eseri*), (trc. Mustafa Öz), İstanbul, 2019, s. 55.

⁴⁵ Eş'arî, 2019, 204

⁴⁶ Eş'arî, 2019, 204; el-Bağdâdî, 2020, 156.

⁴⁷ Seyithan Can, *Cehm Bin Safvân ve Teolojik Paradigmasını Anlamak*, Fecr Yayınları, Ankara, 2021, s. 147.

⁴⁸ Eş'arî, 2019, 214; Bağdâdî, 2020, 166.

müminlerin imanını gibi olduğunu, münafıkların gerçekten mümin olduklarını iddia etmişlerdir.⁴⁹ Ayrıca büyük günah işleyen ve tövbe etmeden ölen biri de cehennemde ebedî kalmayacaktır. Çünkü onun cehennemde ebedî kalarak kâfirle eşit tutulması adaletle bağdaşmaz.⁵⁰ Mürcîî fırkalar ayrıntılarda farklı yaklaşım sergileselerde öz itibarıyla iman ile amelin ayrı şeyler olduğunda ittifak etmektedirler.

Hasan b. Muhammed b. El-Hanefiyye *Kitâbü’-İrcâ*’da iman ile amelin ayrı şeyler olduğunun İslâm’ın müminlerin kalplerine yerleştirilip akabinde amellerin emredilmesinden anlaşıldığını, bu sebeple günah sahiplerine tevbe kapısının açık bulunarak bu kimselerin tekfir edilemeyeceğini şöyle açıklar:

“Allah, kendisine isyanı yasaklayıcı bir hüküm koyduktan, davetini tamamlayıp İslâm’ı müminlerin kalbine yerleştirmesinden sonra dininin kanun ve farzlarını belirledi. Allah, Müslümanlara dini kendisiyle tanıyabilecekleri emâreleri bildirdi, ibadet şekillerini öğretti. Böylece Allah’ın hükmü (sünneti) gerçekleşti. Bundan sonra günahkârları tevbe ederek hicret etmeye davet etti. Allah tevbe kapısını hem kendisi için bir delil hem de kulları için bir öğüt olsun diye açtı. İslam inanırları katında şanı yüce ve yolları açık seçik bilinen bir din olmakla beraber, mazlumların ve Ehl-i Zimmet’in haklarını da güvence altına alan bir dindir.”⁵¹

Ebû Hanîfe ise günah işleyen kişinin irtidat ettiği iddialarına karşılık nasslardan yararlanarak bu görüşün tutarlı olmadığını ifade etmektedir. O, bu görüşüne şu âyetleri delil getirir:

Hz. Yusuf’un kardeşleri: “*Ey babamız, bizim için günahlarımızın bağışlanmasını dile. Biz muhakkak suçluyuz.*”⁵² dediler. Onlar bu halleriyle günahkârdır ancak kâfir değildirler. Yine Yüce Allah, Hz. Muhammed’e (sav) “*Senin geçmiş ve gelecek günahını Allah’ın affetmesi için...*”⁵³ buyurmuş, “günahını” yerine “küfrünü” dememiştir.⁵⁴

Ebû Hanîfe bu doğrultuda bir Müslüman’ın, helal kabul etmemesi koşuluyla, büyük günahlardan birini işlemesi sonucu kâfir olmayacağını belirtir.

⁴⁹ Abdulkâhîr Bağdâdî, *Usûli’-d-Dîn (Ehl-i Sünnet Akâidi)*, (Çev. Ömer Aydın), İşaret Yayınları, İstanbul, 2016, s. 286.

⁵⁰ Recep Ardoğan, *Mürcie’de Farklı İman Tanımları*, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2014, C. XVI, S.2, s. 145.

⁵¹ Sönmez Kutlu, *İlk Mürcii Metinler ve Kitâbü’l- İrcâ*, AÜİFD, C. XXXVII, 1997, s. 325.

⁵² Yusuf, 12/90.

⁵³ Feth, 48/2.

⁵⁴ Ebû Hanîfe, “*El-Fıkhü’l-Ebsat*”, 2019, 49.

Bu durumda olan bir kişiden iman (mümin) ismini kaldırmayıp, onu hakiki anlamda mümin sayar. Ona göre, bir mümin günahları sebebiyle kâfir olmayıp, günahkâr olması caizdir.⁵⁵

Hâricîler katı tekfirci yaklaşımı, Mürcie ise iman-amel ayrımında bulunarak itidâl yolunu tercih ederken Mu‘tezile bu iki ayrı kutba sahip yaklaşımı uzlaştırıcı rol üstlenmiştir. Mu‘tezile, Mürciî düşüncede yer alan günah sahibini mümin olarak kabul etmeyi reddetmenin yanında Hâricî düşüncedeki büyük günah işleyen kimseyi kâfir kategorisine atmayı da reddeder. Büyük günah sahibini “fâsık” olarak nitelendirip böyle bir kişinin tevbe etmeden öldüğü takdirde ise ebedîyen cehennemde kalacağını iddia etmektedir.⁵⁶

Büyük günah işleyip tevbe etmeyen kulun iyi amellerinin işlediği büyük günah sebebiyle silineceğini ileri süren Hâriciyye ve Mu‘tezile bu görüşlerine delil olarak “Allah ancak takva sahiplerinin amellerini kabul eder.”⁵⁷ âyetini gösterirler. Bu ayet doğrultusunda şöyle derler: “Büyük günah işleyen kimseler takva sahibi değillerdir. Bu sebeple Allah onların hiçbir amelini kabul etmez ve bundan dolayı da hiçbir iyi amelleri bulunmamaktadır. İyi amellerin ilk başta geleni imandır. Bu durumda böylelerinin imanı da yoktur ve bunun neticesinde cehennemlik olmayı hak ederler.”⁵⁸ Ancak Mu‘tezile’nin büyük günah işleyen kimseler hakkında oluşturduğu fâsık kategorisi Kur’ân’ın tasdik ve inkâr bakımından insanları sınıflandırmasına aykırıdır. Kur’ân’a göre insanlar tasdik ve inkâr bakımından iki sınıftır: Mümin ve kâfir.⁵⁹

Mu‘tezilî âlimlerden Kâdî Abdulcebbâr ise bu konuda şu açıklamada bulunmaktadır:

“Mümin adının büyük günah işleyen için mutlak şekliyle kullanılmasına karşı çıkmanın yanında, onun mukayyed olarak kebîre işleyene verilmesine karşı çıkmayız. Böylece büyük günah işleyen (fâsık) Allah’a ve Resûlü’ne inanan biri olarak nitelenmesi câiz olur. Çünkü bir ismin, mukayyed iken ifade etmediği bir mânayı, mutlak olarak ifade etmesine bir engel yoktur.”⁶⁰

⁵⁵ Ebû Hanîfe, “*El-Fıkhu’l-Ekber*”, 2019, 55.

⁵⁶ Kâdî Abdulcebbâr, 2013, C. I, 34.

⁵⁷ Mâide, 5/27.

⁵⁸ İbn Teymiyye, *İman Üzerine*, (Çev. Salih Uçan), Pınar Yayınları, İstanbul, 2019, s. 49.

⁵⁹ Ömer Aydın, 2007, 73.

⁶⁰ Kâdî Abdulcebbâr, 2013, C. II, s. 620.

Şia'nın Zeydiyye kolunun kurucusu Ebu'l Hüseyin Zeyd b. Ali ise ameli imana dahil etmenin yanında günahlar konusunda Mu'tezilî bir tavır sergileyerek büyük ve küçük günah ayırımında bulunur. Büyük günah sahibi kimsenin mümin olmadığını iddia ederek Allah'ın bu kimseler için cehennemi vacip kıldığını ifade eder.⁶¹ Ehl-i Sünnet'in "günahkâr mümin" anlayışına karşılık ise şöyle der: "Öyleyse iman eden kimse fâsık gibi olur mu? Bunlar eşit olmazlar."⁶² âyetinde fâsık, münafık olmaktadır. Çünkü Tevbe suresi 67. âyette, münafıkların fâsıklar olduğu ifade edilmiştir.⁶³

Zeyd b. Ali, "Allah kendisine şirk koşulmasını bağışlamaz. Bunun dışında dilediğini bağışlar."⁶⁴ âyeti hakkında, bu âyeti yanlış anlayanlara şöyle tefsirde bulunur: Allah'ın bu âyette mârifet ve bağışlanma dilediği kimseler, Nisâ sûresi 31. âyette "Yasakladığınız büyük günahlardan sakınırsanız, küçük günahlarınızı örteriz ve sizi şerefli bir yere sokarız." şeklinde bildirilen kişilerdir.⁶⁵ Yani ona göre, büyük günah sahibi kişilerin affedilmesi düşünülemez. Bu doğrultuda Zeyd b. Ali görüşleri etrafında zuhur eden Zeydiyye büyük günah sahibi kimselerin cehennemde azap göreceği ve orada ebedî kalacakları konusunda icmâ etmiştir.⁶⁶

Sonuç itibarıyla Hicrî I. asırda hilâfet ve bunun neticesinde ortaya çıkan mürtekb-i kebîre ve iman problemi etrafında Hâricilik, Şia, Mürcie ve Haşviye; Hicrî II. asrın ilk çeyreğinde ise Mu'tezile İslâm düşüncesinde zuhur etmiştir.⁶⁷ İslâm düşüncesinde yaklaşımları bakımından itidâl üzere olan Mürcie ve Ehl-i Sünnet öncüleri büyük günah konusu başta olmak üzere imana dair yaklaşımlarında Hâricî, Şia ve Mu'tezile karşısında yer almaktadırlar. Bu bakımdan M. Watt ilk Mürciîlerin, gerek Şîiler gerekse Hâricîlerin ayrıştırıcı eğilimlerinin muhalifleri olarak sünnîlerin öncüleri olduğunu belirtir.⁶⁸ Şu halde hicrî II. asrın ilk yarısında ortaya çıkan Ehl-i Hadis ve Ehl-i Rey'in kökenlerini siyâsî hâdiselere karışmayan tarafsızların oluşturduğu görülmektedir. Hâricî, Şîi

⁶¹ İsa Doğan, *İmam Zeyd B. Ali*, TDV Yayınları, Ankara, 2015, s. 222.

⁶² Secde, 32/18.

⁶³ Zeyd b. Ali, "Kitâbu'l-İman" *İslam'ın Âlim Modeli Zeyd b. Ali'nin Mektupları* (Çev. İsa Doğan), TDV Yayınları, Samsun, 2012, s. 112.

⁶⁴ Nisa, 4/48.

⁶⁵ Doğan, 2015, 120.

⁶⁶ Eş'ârî, 2019, 132.

⁶⁷ Kutlu, 2017, 41.

⁶⁸ Watt, 2010, 177.

ve Mu'tezilî çevrelerce ilk tasniflerde Mürcie ismi verilen grubun da Ehl-i Hadis ve Ehl-i Rey içerisinde aramak gerekir.⁶⁹

⁶⁹ Kutlu, 2017, 42.

5. ZEYD B. ALİ, EBÛ HANİFE VE KÂSİM B. SELLÂM

5.1. ZEYD B. ALİ (80-699 / 122/740)

5.1.1. Hayatı ve İlmî Kişiliği

Ebü'l-Hüseyin Zeyd b. Ali Zeynilâbidîn b. El-Hüseyin b. Ali b. Ebî Talib Hicri 75 ile 80 yılları arasında Medine'de doğdu. Zeyd'in babası, Şia'nın dördüncü imamı ve Hz. Hüseyin'in Kerbelâ Vak'ası'ndan sağ çıkan tek oğlu Ali Zeynelâbidîn, annesi Muhtâr es-Sekafi'nin babasına hediye ettiği Ceydâ adlı Hintli bir câriyedir.⁷⁰ Ali Zeynelâbidîn ve büyük oğlu Muhammed el-Bâkır, yakınlarının katledilmesinin verdiği acı tecrübeden sonra siyasetten uzak durmuş, hac vesilesiyle gittikleri Mekke yolculuğu haricinde Medine'den ayrılmayarak burada ilimle meşgul olmuşlardır.⁷¹ Zeyd de babasıyla birlikte burada yaşayarak ilköğrenimini babasından fıkıh ve hadis okuyarak yapmış ve Kur'ân-ı Kerim'i ezberlemiştir. Babası vefat ettiğinde 14 yaşındadır. Babasından sonra bakımı ve eğitimi ile kardeşi Muhammed Bâkır ilgilenmiştir.⁷²

Zeyd, küçük yaştan itibaren ilme isteklidir. Sahabe neslinin bazılarıyla görüşme fırsatı elde etmiştir. Kûfe başta olmak üzere Mekke, Basra, Dımaşk'e seyahatlerde bulunarak Ebû Hanîfe (öl.150/767) ve Vâsıl b. Atâ (öl.131/748) ile irtibat kurduğu bildirilmektedir.⁷³ Medineli tâbiinin üçüncü tabakasında bulunan, etkileyici hitabeti sebebiyle Haşimoğulları'nın hatipleri arasında sayılan Zeyd b. Ali tefsir, hadis, fıkıh, kelâm, kıraat gibi ilimlerde önemli bir âlimdir. Kur'ân-ı Kerim'i çok okumasından dolayı "*Kur'ân dostu*", çok namaz kılmasından dolayı "*mescidin sütunu*" olarak tanımlanmaktadır. Ebû Hanîfe'nin ondan şöyle bahsettiği nakledilir. "Yaşadığı dönemde ondan daha güçlü bir fakih, cevap bakımından daha süratli, sözü daha açık birini görmedim."⁷⁴ Zeyd b. Ali siyasî ve fikhî görüşleri bakımından sünnî düşünceye yakın görülmektedir.

Zeyd b. Ali, Hz. Ali'den kalan vakıf arazilerinin yönetimi hakkında dönemin halifesi Hişâm b. Abdülmelik'le görüşmesinde Hişâm onu dikkate almayarak "Halife olmak istediğin söyleniyor, eğer böyle bir niyetin varsa sen bir

⁷⁰ Saffet Köse, "Zeyd b. Ali", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2013, C. XLIV, s. 313; Doğan, 2015, 39.

⁷¹ Köse, 2013, 313.

⁷² Doğan, 2015, 47.

⁷³ Muhammed Ebû Zehra, *el-İmam Zeyd*, Kahire, 1959, s. 34.

⁷⁴ Köse, 2013, 315.

câriyenin oğlusun, bu görev sana göre değildir.” diyerek onu küçümsemiştir. Bunun üzerine hiddetlenen Zeyd şöyle cevap vermiştir:

“Hiç kimse Allah’ın gönderdiği bir peygamberden Allah’a daha yakın ve O’nun katında daha yüksek bir dereceye ulaşamaz. İshak soylu, hür bir kadından doğduğu halde Allah bir câriyeden doğan kardeşi İsmâil’i peygamber seçti; insanların en hayırlısı olan Hz. Muhammed’i de onun neslinden çıkardı. Hiç kimse bu şerefe nâil olamadı. Annesi kim olursa olsun dedesi Resûlullah, babası Ali b. Ebû Tâlib olan birisinden bu makama daha lâyük kim olabilir!”⁷⁵

Yaşanan bu münakaşa Zeyd’in eyleme geçmesinde etkili olmuştur. Zeyd, zulmün had safada olduğu ve kimsenin sesini çıkaramadığı bir dönemde yaşamıştır. Hişâm b. Abdülmelik’le görüşmesinden kısa süre sonra Kûfe halkı tarafından çağırılır. Zeyd, babasına ve dedesine yapıldığı gibi terkedilmekten korktuğu için başta davetlerini kabul etmez. Ancak daha sonra bu çağrıya kayıtsız kalamayıp Kûfe’ye gider ve gizli faaliyetlerine başlar. Kendisine biat edenlere 1 Safer 122 tarihinde harekete geçmek için hazırlanma tâlimatı verir.⁷⁶ Ona biat edenlerden bir grup, Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ömer hakkında düşüncesini sorduğunda onları hayır ile yâd etmiştir. Zeyd’in cevabı üzerine bu grup biatlerini bozarak ondan ayrılırlar. Zeyd buna rağmen eylem planını uygulamıştır. Ancak sayıca az oldukları için başarı elde edemezler. Zeyd b. Ali, Hişâm b. Abdülmelik’e ayaklanması sonucu, başına isabet eden bir okla ağır şekilde yaralanıp, 2 Safer 122 tarihinde vefat etmiştir.⁷⁷

5.1.2.Eserleri

Zeyd b. Ali, hayatta iken henüz tedvin faaliyetleri başlamamıştır. Bu sebeple kitaplarının öğrencileri tarafından kaleme alındığı iddia edilmektedir. Zeyd b. Ali bizzat kendisi: “On üç sene kendimi Kur’ân’a vakfettim, onu okudum, inceledim. Allah’tan rızık ve nimet istemenin yolunun ibadet ve ilim olduğunu gördüm” diyerek ibadet ve ilmi hayatın esasını kabul etmiştir.⁷⁸

Mezhebin en önemli kaynağı *el-Mecmû* eseridir. İçerisinde Zeyd b. Ali’den rivayet bulundurması sebebiyle *el-Müsned* adı da verilir. Fıkıh kitabı olmasının

⁷⁵ İbnü’l-Esir, *el-Kâmil fi’t-Tarih*, (Çev. Abdülkerim Özyayın), Ocak Yayıncılık, İstanbul, 2016, C. V, s. 232.

⁷⁶ Köse, 2013, 314.

⁷⁷ Et-Taberî, Ebû Ca’fer, *Târîhu’l-Umem ve’l-Mulûk*, Kahire, 1939, C. V, s. 503.

⁷⁸ Doğan, 2015, 54.

yanında içerisinde Hz. Ali ve Hz. Hüseyin'e ait haberler bulunduran bir hadis mecmuasıdır. Ancak, fıkıh ve hadis kısımları birbirinden ayrılmamıştır. Bölümlerde hadisler, haberler ve fikhî hükümler bir arada bulunmaktadır.⁷⁹

Zeyd b. Ali'nin kıraat vecihlerini çok iyi bildiği, Kur'ân ilminde anlayışının kuvvetli olduğu bilinmektedir. *Tefsîru garîbi'l-Kur'ani'l-mecîd* isimli tefsiri bulunmaktadır. Yine fıkha dair *Menâsikü'l-hac ve ahkâmüh* risâlesi zikredilir. Hilâfet konusunda ise *El-Vasiyye ve'l-imâme ve Kitâbü's-Safve* risâleleri bulunmaktadır. *Kitâbü's-Safve*'de hilâfetin Hz. Peygamber soyundan gelenlerin hakkı olduğuna değinir.

Ayrıca Zeyd b. Ali'ye nisbet edilen bazı risâle ve makaleler “*Mecmû'u Kütübi ve Resaili'l-İmâm Zeyd*” isimli eserde toplanmıştır. Bu eserlerde yer alan kitaplar şu başlıklardan oluşmaktadır.⁸⁰

-*Kitâbu'l-İman*

-*Kitâbu Tesbîti'l-İmame*

-*Kitâbu Tesbîti'l-Vasiyye*

-*Kitâbu'r-Redd ale'l-Mücbire*

-*Kitâbu's-Safve*

-*Kitâbu Medhi'l-Kille ve Zemmi'l-Kesre*

-*Kitâbu Makteli Osman b. Affân*

⁷⁹ Saffet Köse, “el-Mecmû”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2003, C. XXVIII, s. 264.

⁸⁰ Doğan, 2015, 154.

5.2. İMAM-I AZAM EBÛ HANÎFE (80-699 / 150-767)

5.2.1 Hayatı ve İlmî Kişiliği

Ebû Hanîfe 80/699 yılında Kûfe'de doğdu. Asıl adı Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh'tır. Aslen Fars, Türk veya Afganlı olduğuna dair çeşitli rivayetler bulunmaktadır. Ebû Hanîfe ticaretle ilgilenen zengin bir ailenin çocuğudur, kendisi de ticaretle ilgilenmiş kumaş tüccarlığı yapmıştır. Küçük yaşta Kur'ân-ı Kerim'i ezberleyip, kıraat ilmini kırâatı seb'a âlimlerinden olan Âsım b. Behdele'den öğrenmiştir.⁸¹ Ebû Hanîfe'nin zekâ ve kabiliyetini fark eden Ebû Amr eş-Şa'bî onu ilme yöneltmiştir. Ebû Hanîfe'nin ilmî gelişiminde en büyük etkiye sahip olan hocası ise 18 yıl öğrenciliğini yaptığı Hammad b. Ebû Süleyman'dır. Ebû Hanîfe, âilesinden gelen ticarî meyline rağmen dikkatini Irak'ın ilmine, oradaki sahâbilerin eserlerine vermiş, aklî ve ilmî çalışmalara yönelmiştir.⁸² Önce sarf, nahiv dersleri almış akabinde akaid, cedel ilmini öğrenmiştir. Bu ilimlerde kendini yetiştirerek dönemindeki inkârcı ve bi'datçılarla münakaşalarda bulunmuştur.

Ebû Hanîfe'nin tâbiînden mi yoksa tebeu't-tâbiînden mi olduğu tartışmalıdır. Enes b. Mâlik ve Abdullah b. Ebû Evfâ gibi sahâbîlerle görüştüğünü iddia edenler, onu tâbiînden sayarlarken; onun sahâbîlerle görüştüğü rivayetinin zayıf olduğunu söyleyenler ise tebeu't-tâbiînden olduğunu söylemektedirler.⁸³

Bir rivayete göre Ebû Hanîfe başlangıçta akaid ve kelâm ile ilgilenirken bir kadının ona boşanma konusunda bir soru sorduğunda cevap veremeyip hocası Hammâd b. Ebû Süleyman'a göndermiştir. Ebû Hanîfe yaşanan bu olayla birlikte fıkıh konusunda eksikliğini fark edip bu eksikliğini gidermek için hocası Hammâd b. Ebû Süleyman'ın derslerine tekrar başlamıştır. Hocası vefat edene kadar onun ders halkasına devam etmiş ve onun ölümünden sonra hocasının yerine geçerek ders okutmaya başlamıştır. Böylece çevresinde geniş bir ders halkası oluşmuştur.⁸⁴ Ebû Hanîfe'nin çok sayıda öğrencisi olduğu ve bunların kırk kadarının müctehid mertebesine ulaştığı bilinmektedir. En meşhur müctehid

⁸¹ Mustafa Uzunpostalcı, "Ebû Hanîfe", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1994, C. X, s. 131.

⁸² Muhammed Ebu Zehra, *İslamda Fikhî Mezhepler Tarihi* (Çev. Abdülkadir Şener), Hisar yayınevi, İstanbul 1978, s. 208.

⁸³ Beyazîzâde Ahmed Efendi, *İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'nin İtikadî Görüşleri*, (Çev. İlyas Çelebi), İfav, İstanbul, 2017, s. 20.

⁸⁴ Uzunpostalcı, 1994, 132.

öğrencileri arasında Ebû Yusuf (ö.182/798) , Muhammed b. Hasan es-Şeybânî (ö.189/804), Züfer b. Hüzeyl el-Anbarî (ö.158/774), Ebû Mutî el-Belhî (ö.199/814) yer almaktadır.

Hayatının elli iki yılını Emevîler, on sekiz yılını Abbâsîler döneminde geçiren Ebû Hanîfe, Emevî Halifesi Abdülmelik b.Mervân'dan (685–705) son Halife II. Mervân (744-750) dönemine kadar meydana gelen bütün olaylara tanık olmuştur. Aynı zamanda hilâfetin Emevîler'den Abbâsîler'e geçişi ve Abbâsî halifelerinden Ebü'l Abbas es-Seffâh (750-754) ile Ebu Ca'fer el-Mansûr (754-775) döneminde gelişen olaylara da şahittir.⁸⁵ Emevîler'in Ehl-i Beyt'e karşı tavrı sertleşince onlara açık şekilde tenkitte bulunmuştur. II. Mervân onun muhalefetini yumuşatmak amacıyla Kûfe kadılığı veya beytül mâl emniyeti teklifinde bulunmuş, her türlü zorlamaya rağmen kabul etmeyince de hapsedilmiş ve dövülmüştür. Daha sonra sağlık sorunu sebebiyle hapisten çıkarılan Ebû Hanîfe Abbâsî dönemine kadar Mekke'de yaşamıştır. Abbâsî halifelerinden Halife Mansûr zamanı Kûfe'ye gelerek ders verdiği bilinmektedir. Fakat Abbâsî yönetimindeki bozulmalar karşısında açıkca tavrını gösterince Halife Mansûr onu denemek amacıyla Bağdat kadılığı teklif etmiş, kadılığı kabul etmeyen Ebû Hanîfe Bağdat'ta hapse atılarak işkence edilmiştir. Kabul edilen rivayete göre hapisten çıktıktan kısa bir süre sonra 150/ 767 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir.⁸⁶ Bağdat'ın doğu kısmındaki Asker-i Mehdî'deki Hayzuran mezarlığına gömülmüştür.⁸⁷

Ebû Hanîfe (ö. H.150), islâmî ilimlerin tedvin, tasnif ve teşekkül döneminde yaşamıştır.⁸⁸ Çağdaşları arasında Ca'd b. Dirhem, Cehm b. Safvân, Vâsıl b. Atâ, Amr b. Ubeyd, Abdülkerîm b. Acred, Zürâre b. A'yen ve Şeytânüttâk gibi farklı görüşlere sahip ilk kelâmcılar yer almaktadır.⁸⁹

Ebû Hanîfe, Havaric, Cehmiyye, Kaderiyye, Cebriyye, Mutezile, Müşebbihe ve Mürcie gibi itikadî mezheplerin tekevvün ettiği bir devirde yaşamıştır. İtikadî

⁸⁵ Uzunpostalcı, 1994, 133.

⁸⁶ Uzunpostalcı, 1994, 133; Beyazîzâde, 2017, 20; Ebu Zehra, 1978, 69.

⁸⁷ en-Nedim, Muhammed b. İshak, *el-Fihrist*, (Çev. Ramazan Şeşen), Bilnet Yayıncılık, İstanbul, 2019, s. 624.

⁸⁸ Celal Büyük, “*Ebû Hanîfe'nin İlahi Sıfatlar Problemine Yaklaşımı*”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C. XI, S. 56, 2018, s. 938.

⁸⁹ Yusuf Şevki Yavuz, “Ebû Hanîfe”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1994, C. X, s. 138.

görüşleriyle bir yandan selef âlimlerinin çizgisini sürdürürken, diğer yandan da Ehl-i Sünnet çizgisindeki haleflerine öncülükte bulunmuştur.⁹⁰

Ebû Hanîfe, döneminde oluşturulan itikadî bilgileri yeterli görmeyerek, Kur'ân ve Sünnet'in ortaya koyduğu kurallar çerçevesinde, kendi inanç sistemini oluşturup bunları nassla temellendirerek *el-Fıkhu'l Ekber*'i yazmıştır. Eserine *el-Fıkhu'l-Ekber* ismini vermesinde dönemindeki Havaric, Cehmiyye, Kaderiyye, Mu'tezile gibi oluşumların kavrayamadığı en ince anlayışların eserinde yer alması etkili olmuştur. Kısaca Ebû Hanîfe, itikadî konularda, Kur'ân ve Sünnet çerçevesinde inanç esaslarını oluşturarak, savunusunu yapmıştır. Bu görüşleri ehl-i sünnet akâidinin de oluşmasında etkili olmuştur

5.2.2.Eserleri

Ebû Hanîfe'nin eserlerini hadis, fıkıh, akâid ve kelâm ilmine dair risâleler şeklinde tasnife tabi tutmak mümkündür. Onun eserleri daha çok öğrencileri tarafından kaleme alınmakla birlikte, Osman el-Bettî'ye hitaben yazdığı *er-Risâle*'nin kendi yazması olduğu kabul edilmektedir.⁹¹ Ebû Hanîfe daha çok akaid ve fıkıh alanında şöhret bulmakla birlikte hadis alanında kaleme alınan *el-Müsned*'i bulunmaktadır. Bu eserde içtihatlarında delil olarak kullandığı hadisler yer almaktadır, öğrencileri tarafından tedvin edilmiştir.

Akâid ve kelâma dair eserlerine baktığımızda *el-Fıkhu'l-Ekber*'de itikada dair görüşleri özet olarak verilmektedir. Eser içerisinde o dönem de söz konusu olmayan konulara yer verilmesi sebebiyle eserin Ebû Hanîfe'ye nisbetinde şüphe bulunduğunu iddia edenler bulursa da İslâm âlimleri *el-Fıkhu'l-Ekber*'in ona aidiyetinde hemfikirdirler.

El-Fıkhu'l-Ebsat eseri de akaidle ilgili olup, oğlu Hammâd ile talebeleri Ebû Yusuf ve Ebû Mutî' el-Belhî tarafından rivayet edilmiştir.⁹²

El-Âlim ve'l-Müte'allim'de öğrencisi Ebû Mukâtil Hafs b. Selm es-Semerkandî'nin sorularına verdiği cevaplar ile Ehl-i sünnet görüşlerini açıkladığı görülmektedir.

⁹⁰ Büyük, 2018, 939.

⁹¹ Beyazîzâde, 2017, 26.

⁹² Uzunpostalcı, 1994, 134.

Er-Risâle eserinde ise Basra Kadısı Osman el-Bettî'nin kendisine Mürcie'den olması ithamında bulunmasına karşılık reddiyede bulunarak, âyet ve hadislerle görüşlerini açıklamaktadır. Ebû Hanîfe, şahsının Mürcie'ye mensup olmakla itham edilmesini ise şöyle değerlendirmektedir: “Bid’at ehli hak ve doğruyu söyleyen kişileri bu isimle isimlendirirse, hakkı söyleyenlerin bunda ne günahı vardır. Bize Mürcie ismini düşmanlarımız yakıştırmıştır.”⁹³

Akâide dair bir diğer eseri olan *el-Vasiyye*, öğrencilerine vasiyyetten oluşmaktadır. Bu eser Beyazîzâde Ahmed Efendi tarafından kelâm kitaplarının tertibine göre *el-Usûlü'l-Münîfe* adıyla bir araya getirilmiştir.

Ebû Hanîfe'nin fıkha dair eserleri, ders halkasındaki müzakereler sonucu elde edilen çözümlerin öğrencisi Muhammed b. Hasan tarafından *Zahirü'r-Rivâye* metinlerinde bir araya getirilmiştir. Bu metinler, *el-Asl (el-Mebsût)*, *ez-Ziyâdât*, *el-Câmi'ul-Kebîr*, *el-Câmi'us-Sağîr*, *es-Siyeru'l-Kebîr*, *es-Siyeru's-Sağîr*'den oluşmaktadır.

⁹³ Beyazîzâde, 2017, 33.

5.3. EBÛ UBEYD KÂSİM B. SELLÂM (154/771 - 224/838)

5.3.1. Hayatı ve İlmî Kişiliği

Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî 154 (771) yılında Herat'ta doğduğu tahmin edilmektedir.⁹⁴ Rum asıllı bir mevâlînin oğludur. İlköğrenimine Herat'ta başlamış buradaki eğitiminden sonra Basra ve Kûfe'de fıkıh, hadis, tefsir ve dil derslerine devam etmiştir. Aldığı eğitimlerden sonra Herat'a geri dönerek burada Hârûn Reşid'in valilerinden Herseme b. A'yen'in çocuklarına eğitim vermiştir.⁹⁵ Daha sonra aynı şekilde Bağdat'ta Sâbit b. Nasr b. Mâlik'in çocuklarına da ders vermiştir. Ebû Ubeyd, İmam Şâfiî'den fıkıh okumuş, Ahmed b. Hanbel'in sohbetlerine katılmıştır. On sekiz yıl Tarsus kadılığı yapmış daha sonra çalışmalarına engel olduğu için bu görevinden ayrılarak Bağdat'a dönmüş burada Garîbu'l-hadîs dersleri vermiştir. Bu derslerine çok itibar edilerek derslerin sonunda *Garibu'l-Hadis* eseri meydana gelmiştir. Ebû Ubeyd'in birçok âlimden ders aldığı bilinmektedir. Bu âlimlerden bazıları; Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ, Ebû Saîd Abdurrahmân b. Mehdî, Muhammed b. İdris eş-Şâfiî, Ebu Yûsuf Ya'kûb b. İbrâhim, Ebû Abdullah Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'dir.⁹⁶ Ebû Ubeyd, 219 (834) yılında hacca gitmiş ve rüyasında Hz. Peygamber'i (sav) gördüğü için geri dönmekten vazgeçerek Mekke'de yaşamaya karar vermiştir. 224 yılı Muharrem ayında Mekke'de vefat etmiş Ca'fer b. Ebû Tâlib'in evine defnedilmiştir.⁹⁷

5.3.2. Eserleri

Ebû Ubeyd'in çeşitli ilimlerde eserleri bulunmaktadır. İbnü'n-Nedîm *el-Fihrist*'te yirmi eserinin bulunduğunu zikretmektedir.⁹⁸ Biz burada başlıca eserlerini zikredeceğiz. En önemli eseri olarak kabul edilen *el-Garîbu'l-Musannef*, nadir olarak kullanılması sebebiyle bilinmeyen kelimeler hakkında konularına göre sınıflandırılmış lügat kitabıdır. *Garîbu'l-Luga* ismiyle de anılmaktadır. Bu alanda daha önce benzerinin yapılmamış olduğu bildirilmektedir. Diğer bir eseri *Garîbü'l-Hadîs*, hadislerde ki nadir kelimelerin açıklanması üzerine yapılmış bir

⁹⁴ Zülfikar Tüccar, "Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1994, C. X, s. 244.

⁹⁵ Tüccar, 1994, 244.

⁹⁶ Mehmet Özenli, *İman: Alâmetleri, Sünnetleri ve Dereceleri*, Nesaim Yayınları, Konya, 2018, s. 7.

⁹⁷ Tüccar, 1994, 244-246.

⁹⁸ Bkz. İbnü'n-Nedîm, 2019, 224.

çalışma olarak karşımıza çıkmaktadır. *Kitâbu'l-Emsâl* eserinde mesel haline gelmiş on yedi hadisi açıkladıktan sonra derlediği 1386 meseli 19 bölüm ve 270 bab halinde ele almıştır. Bu bölümlerde dil ve konuşma, insanın özellikleri, güzel ahlak, zulüm ve kötü huylar gibi konulara dair meselleri bir araya getirmiştir.⁹⁹

Ebû Ubeyd, *en-Neseb* eserinde hocası İbnü'l-Kelbî'nin Cemheretü'n-Neseb adlı eserini ihtisar ederek ona ilavelerde bulunup ashop, tâbiîn ve câhiliye şairleri hakkında bilgi vermektedir.¹⁰⁰ Aynı zamanda tarihî ve edebî bir kitap olan bu eser, İslâm'ın başlangıç dönemindeki hadiseler hakkında bilgi edinmede önemli bir kaynaktır. *Kitâbu'l-Emvâl* eseri ise İslâm malî hukuku hakkındadır. *Fezâ'ilü'l-Kur'ân*'da Kur'ân'ın bazı sûrelerinin faziletlerine yer verir. Bunun yanında *Kitâbu'l-İmân*, sünî öğretiyi açıklayan ilk çalışma kabul edilmektedir. Bunlar haricinde *En-Nâsîh ve'l-Mensûh*, *Âdedü âyi'l-Kur'ân*, *Hutab ve'l-mevâ'iz*, *Kitâbü't-Tahâre* eserleri de bulunmaktadır.¹⁰¹

⁹⁹ Tüccar, 1994, 245.

¹⁰⁰ Tüccar, 1994, 245.

¹⁰¹ Diğer eserleri için Bkz. Tüccar, 1994, 245; İbnü'n-Nedîm, 2019, 224.

BİRİNCİ BÖLÜM

İMAN TERİMİNE İLİŞKİN KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1. İMAN VE ONUNLA BAĞLANTILI BAZI KAVRAMLAR

İslâm düşüncesinde iman kavramı üzerinde farklı tanımlar yapılmıştır. Bu tanımlar arasında farklılık yaşanması, iman kavramının şümulü olmasından kaynaklanmaktadır. İman nedir? sorusuna isabetli bir cevap verilebilmesi için imanla ilgili bazı terim ve kavramların açıklanması gerekir. İman, kendisiyle bağlantılı kavramlar bağlamında değerlendirildiğinde daha iyi anlaşılmaktadır. Bu sebeple çalışmada öncelikle iman kavramını ele alıp devamında imanla bağlantılı tasdik, ikrar ve amel kavramlarını incelenecektir.

1.1.1 İman

Sözlükte “güven içinde bulunmak, korkusuz olmak” anlamındaki e-m-n (emân) kökünden türeyen iman¹⁰² kelimesi, kalp ile tasdik etmek¹⁰³, kalbin huzur bulması, korkusuz ve güven içinde olmak¹⁰⁴, bir kimseyi söylediği sözde doğrulamak¹⁰⁵ anlamına gelmektedir.

Istılâhi manada ise iman, haber verdiği emir ve nehiylerde Allah’ı tasdik etmek¹⁰⁶, Allah Resûlü’nün bildirdiği şeyleri tereddütsüz kabul edip, doğru olduğuna gönülden inanmaktır.

İmanın mâhiyetinin ne olduğuna dair İslâm âlimleri birbirinden çeşitli fikirler ileri sürmüşlerdir. Bu fikirlerini de bir takım aklî ve naklî delillerle temellendirmeye çalışmışlardır. Onların bu görüşlerini şu şekilde sıralayabiliriz.

- İman, kalbin tasdikidir.
- İman, kalp ile tasdik, dil ile ikrardır.
- İman, sadece dilin ikrarıdır.
- İman, kalbin mârifetidir.

¹⁰² Mustafa Sinanoğlu, “İman”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2000, C. XXII, s. 212.

¹⁰³ Muhammed Ali Tehânevî, *Keşşâfu İstılâhâtî'l-Fünûn ve'l-Ulûm*, Beyrut, 1996, I/292.

¹⁰⁴ Ebu'l Kasım Hüseyin b. Muhammed Rağîb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, Beyrut, tsz, s. 25.

¹⁰⁵ İbn Manzur, Ebu'l-Fadl Cemaluddin b. Mukerrem, *Lisânu'l-Arab*, Beyrut, 1993, XIII/23.

¹⁰⁶ Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer et-Taftâzânî, *Şerhu'l Akâid*, (trc. Talha Hakan Alp), M.Ü.İFAV Yayınları, İstanbul, 2018, s. 265.

- İman, kalp ile tasdik, dil ile ikrar ve ameldir.

1.1.1.1 İman Kalbin Tasdikidir

İman, kalbin tasdikidir görüşünü benimseyenlerin başında Ehl-i Sünnet âlimlerinden Ebu'l Hasan el-Eş'arî (ö.324/935)¹⁰⁷ ve Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (ö.333/944)¹⁰⁸ gelmektedir. Bâkîllânî (ö.403/1013)¹⁰⁹ ve Şehristânî (ö. H548/1153)¹¹⁰ de imanın tasdik olduğu görüşünde olan âlimlerdendir.

Tasdikten maksat, Hz. Muhammed'i (sav) ve O'nun Allah-u Teâlâ'dan getirdiği haberleri şüphe duymadan onaylamaktır. Yani iman, icbâr altında olmadan iradî bir eylemle, içten gelerek yapılmalıdır.

Eş'arî'nin iman yaklaşımına baktığımızda "İman özünde kalp ile tasdiktir¹¹¹ dil ile söylemek (ikrar) ve usulü ile ibadet ve uygulamaya gelince, bunlar imanın ilkelerinden değil, furuudur. Bu sebeple hakiki mümin, kalbi ile Allah'ı onaylayan yani O'nun birliğini (vahdaniyet) benimseyen, resullerini kabul edip onların Allah'tan getirdiklerini kalple tasdik eden kimsedir. Böyle bir kişinin imanı gerçek imandır."¹¹² Eş'arî'nin bu yaklaşımından imanın özünü tasdik olarak kabul ettiği, imanın dil ile ikrar edilmesi ve iman gereği davranışların fiile dökülmesinin ise tasdikten sadece dış tezahürü olduğu sonucu çıkarılmaktadır.

Mâtürîdî ise imanın tasdik olduğunu görüşüne "*Kalpleri iman etmediği halde ağızlarıyla iman ettik diyenler.*"¹¹³ ve "*Bedeviler 'inandık' dediler. De ki siz iman etmediniz ama 'boyun eğdik' deyiniz, iman sizin kalplerinize henüz yerleşmemiştir.*"¹¹⁴ âyetlerini delil getirmektedir. Mâtürîdî'ye göre bu âyetlerde, kalpleri iman etmediği müddetçe bedevîlerin dil ile ifade etmelerinin iman olmayacağı bildirilmiştir.¹¹⁵

¹⁰⁷ Ebu'l-Hasan Eş'arî, *Kitâbu'l-Lüma fi'r-Reddi alâ Ehli'z-Zeyği ve'l Bid'a*, (trc. Kılıç Aslan Mavil- Hikmet Yağlı Mavil), İz Yayıncılık, İstanbul, 2019, s. 135; İbn Hazm, 2017, C. II, 736; Bağdâdî, 2016, 285.

¹⁰⁸ Ebu Mansur Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhid*, (Çev. Bekir Topaloğlu), İSAM Yayınları, İstanbul, 2020, s. 713.

¹⁰⁹ Ebûbekir Muhammed b. Tayyib Bâkîllânî, *Kitâbu't-Temhid*, Beyrut, 1995, s. 346.

¹¹⁰ Abdülkerim b. Ahmed eş-Şehristânî, *Nihâyetü'l-İkdâm fi İlmi'l-Kelâm*, Kahire, 2009, s. 472.

¹¹¹ Eş'arî, 2019, 135.

¹¹² eş-Şehristânî, 2011, 96.

¹¹³ el-Mâide, 5/41.

¹¹⁴ el-Hucûrât, 49/14.

¹¹⁵ Mâtürîdî, 2020, 715.

Bir başka âyette şöyle buyrulmaktadır: “*Kalp iman ile dolu iken, küfre zorlanan müstesna olmak üzere, kim iman ettikten sonra küfre kapı açarsa Allah'ın gazabı onların üzerinedir, onlar için büyük bir azap vardır.*”¹¹⁶ Bu âyetten anlaşıldığı üzere küfre zorlanan kimse, kalbi imanla dolu iken diliyle inkârda bulursa bu imanına zarar vermemektedir. Bu ayetler ışığında İmam Mâtürîdî, imanın gerçekleştiği yerin kalp olduğunu savunur.¹¹⁷

Üsâme b. Zeyd'den (ö.54/674) rivayet edilen bir hadis-i şerifte şunlar anlatılmıştır:

“Resûlullah bizi bir seriye ile göndermişti. Biz de Cüheyne kabilesinin Hurukat ismindeki koluna sabahleyin bir baskın düzenledik. Ben hemen bir kişiyi yakaladım. Yakaladığım adam “La İlahe İllallah” dediği halde onu öldürdüm. Bunun üzerine beni bir düşüncedir aldı. Dönüşte olayı Resûlullah'a anlattım. Peygamber Efendimiz (sav) bana: ‘Öldürdüğün adam doğru mu söylüyor, yoksa yalan mı söylüyor, kalbini yarıp baktın mı?’ dedi.”¹¹⁸

Ehl-i sünnet âlimlerinden Eş'arî ve Mâtürîdî bu nasslardan yola çıkarak iman mahallinin kalp olduğunu bu sebeple de tasdik iman özünü oluşturduğunu ifade ettikleri görülmektedir. Öyle ki tasdik cebir altında tutulamayan mahiyeti de kalpte bulunan tarafıdır. Bu sebeple imanda aslolanın kalpte bulunan tasdik olduğu aşikârdır.

1.1.1.2. İman Kalp İle Tasdik, Dil İle İkrardır

İmam Ebû Hanîfe (ö.150/767)¹¹⁹, Ebu'l-Yusr Muhammed el-Pezdevî (ö.482/1089)¹²⁰ ve Serahsî (ö.490/1097)¹²¹ iman kalp ile tasdik, dil ile ikrar olarak kabul eden sünnet âlimlerdendir. Bu isimler kişinin kalbindeki imanının bilinebilmesi için ikrarına gerek olduğunu ifade ederler. Onlara göre ne sadece tasdik ne de sadece ikrar tek başına iman teşkil edemez. Eğer ikrar tek başına yeterli kabul edilirse bütün münafıkların iman geçerli olur. Tek başına tasdik iman olduğunda ise kişi Allah katında mümin olsa da insanlar tarafından imanının

¹¹⁶ en-Nahl, 16/106.

¹¹⁷ Mâtürîdî, 2020, 720.

¹¹⁸ Müslim, *İman*, 41; Ebu Davud, *Cihâd*, 95.

¹¹⁹ Ebû Hanîfe, “*el-Fıkhu'l-Ekber*”, 2019, 56; Allâme Aliyyül Kârî, *Fıkhu Ekber Şerhi*, (trc. Hüseyin S. Erdoğan), Hisar Yayınevi, İstanbul, 2020, s. 218; İbn Hazm, 2017, C. II, 738.

¹²⁰ Ebu'l Yusr Muhammed Pezdevî, *Usulü'd-Din (Ehl-i Sünnet Akâidi)*, (trc. Şerafeddin Gölcük), Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2019, s. 223.

¹²¹ et-Taftâzânî, 2018, 268.

bilinmesi imkânsızdır. Dolayısıyla imanda tasdik ve ikrarın birlikte olması gerekmektedir.

Ebû Hanîfe'ye göre iman dil ile ikrar, kalp ile tasdikten ibarettir.¹²² O, dili ile iman eden fakat kalbiyle tasdikte bulunmayan kimsenin Allah katında mümin olmadığını buna karşılık kalbi ile iman eden fakat dili ile söylemeyen kimsenin Allah katında mümin olduğunu da bildirmektedir.¹²³ İbn Hazm Ebû Hanîfe'nin bu yaklaşımını şöyle açıklar: Bir kimse (İslâm) dinini kalbiyle bilip diliyle ikrarda bulunduğu zaman iman ve İslâm'ı kâmil bir Müslüman olur. Ameller ise iman olarak isimlendirilmez fakat ameller imanın kanunlarıdır.¹²⁴

Pezdevî ise imana dair şöyle der: Allah'a (c.c) itaat ve boyun eğmek gerekir. Bütün bunları ikrar etmek de zorunludur. İşte bunların hepsi imanı oluşturur.¹²⁵ O, bu görüşünü ehl-i sünnetin görüşünü izah ederken daha açık şekilde belirtir. İman lügatte tasdiktir. Şeriatte de tasdik olması gerekir. Tasdik kalple olduğu gibi lisanlada olur. Bu sebeple kalp ve lisan imanın birer rüknüdür. İman bu ikisi bir arada bulunduğu anda gerçekleşir. Ancak zaruret hali bundan müstesnadır.¹²⁶

İmanda tasdikle birlikte ikrara da önem verilmesi, kişinin dünya hayatında mümin olduğunun anlaşılıp ona göre muamele edilmesi için gerekli görülmektedir. Zira kişi dili ile açığa vurup söylemediği müddetçe kalbindeki tasdikinin dışarıdan bilinmesi imkânsızdır. Bu durumdaki kişi Allah katında mümindir ancak insanlar arasında Müslüman muamelesi görebilmesi (arkasında namaz kılınabilmesi, kestiğinin yenilmesi, Müslüman kadınla evlenmesi, cenaze namazının kılınması vb.) için ikrarına ihtiyaç vardır.¹²⁷

Netice itibarıyla tasdik iman için vazgeçilmez bir konumdur. Kişinin bu tasdik bilinebilmesi için sözlü beyanına ihtiyaç vardır. Bu sebeple ikrara imanın dünyevi şartı denilmesi doğru olmaktadır.¹²⁸

¹²² Ebû Hanîfe, “*el-Fıkhu'l-Ekber*”, 2019, 56.

¹²³ Ebû Hanîfe, “*el-Âlim ve'l-Müteallim*”, 2019, 9.

¹²⁴ İbn Hazm, 2017, C. II, s. 738.

¹²⁵ Pezdevî, 2019, 233.

¹²⁶ Pezdevî, 2019, 230.

¹²⁷ Aliyyül Kâri, 2020, 221.

¹²⁸ İbrahim Kaplan, *Ebû Hanîfe'nin İman-Amel İlişkisi Problemine Yaklaşımı ve Güncel Dinî-Toplumsal Sorunlarımızın Çözümüne Katkısı Açısından Tahlili*, Kastamonu Üniversitesi IV. Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu, Kastamonu, 2017, C. II, s. 627.

1.1.1.3. İman Dilin İkrarıdır

Mürcie mezhebi taraftarları imanın mâhiyeti konusunda farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Mürcie'den, Muhammed b. Kerrâm'ın taraftarı olan Kerrâmiyye'ye göre; İman, kalp ile değil, dil ile ikrar ve tasdiktir.¹²⁹ Onlar, dil ile tasdik dışında kalp ile bilmeyi veya başka herhangi bir şeyin iman olduğunu inkâr ederler.¹³⁰ Bu görüşlerine yaratıkların bezm-i elest'deki belâ (evet) sözlerini delil getirmişlerdir. Allah onlara, “*Ben sizin Rabbiniz değil miyim?*” dediği zaman, “*evet*” dediler.¹³¹ Kerrâmiyye, bu sözün kıyâmete kadar konuşmasa ve hatta dilsiz olsa bile, bunu söyleyenlerin tümünde bâkî olduğunu, bunun ancak irtidatla bâtil olacağını iddia etmektedir.¹³²

Kerrâmiyye'ye göre Resûlullah (sav) zamanındaki münafıkların da imanı geçerlidir, onların gerçekten mümin olduklarını iddia ederler.¹³³ Oysaki Yüce Allah'ın “*Allah'a ve ahiret gününe iman eden bir toplumun, Allah'a ve Resûlüne düşman olanlarla dostluk ettiğini göremezsin.*”¹³⁴ buyruğu münafıkların mümin olmadığına delâlet etmektedir. Zira münafıklar Allah ve Resûl'ün düşmanları ile dostluk etmekteydiler.

Aynı şekilde Hz. Peygamber'in (sav) “İnsanlar, ‘Allah’tan başka ilah yoktur, Muhammed O’nun elçisidir’ deyinceye kadar kendileriyle savaşmakla emrolundum. Ne zaman bunu söylerlerse kanlarını ve mallarını benden korumuş olurlar. Ancak dinî cezalar bundan müstesnadır. İç yüzlerinin muhasebesi ise Allah’a aittir.”¹³⁵ hadisini de imanın söz olduğuna delil sunarlar. Ancak Hz. Peygamber insanları ikrar etmeye çağırmakla sorumludur. Çünkü kalpte olanı değiştirmek insanın elinde değildir. Bu yüzden Hz. Peygamber münafıklara İslâm'ın hükümlerini uygulamıştır. Bu onların mümin olduklarına işaret etmemektedir.¹³⁶

¹²⁹ Eş'arî, 2019, 214; eş-Şehristânî, 2011, 107; İbn Hazm, 2017, C. II, 738; İbn Teymiyye, 2019, 111.

¹³⁰ Eş'arî, 2019, 214.

¹³¹ A'râf, 7/172.

¹³² Bağdâdî, 2016, 286.

¹³³ Eş'arî, 2019, 214; Bağdâdî, 2020, 166.

¹³⁴ Mücâdele, 58/22.

¹³⁵ Buhari, *Cihad*, 102; Ebu Davud, *Cihad*, 104.

¹³⁶ Pezdevî, 2019, 229.

Mürciiler hakkında Hz. Peygamber'in (sav) şöyle buyurduğu rivayet olunmuştur: "Mürciilere yetmiş peygamberin diliyle lânet olsun!" Biri ona "Ey Allah'ın Resûlü, Mürciiler kimdir?" diye sordu. Buyurdu ki: "Onlar, imanın kelâmdan başka bir şey olmadığını iddia edenlerdir."¹³⁷

Kısaca özetlediğimizde Mürciî gruplardan Kerramiyye, iman kelimesini ikrar anlamında sınırlamaktadır. Bu durumda, mümin ile münafık ayrımının yapılması imkânsız hale gelmektedir. Kur'ân-ı Kerim'de ise mümin ile münafık ayrımının açık bir şekilde yapıldığı şu ayetlerde görülmektedir.

*"İnsanlardan inanmadıkları halde, 'Allah'a ve ahiret gününe inandık' diyenler vardır. Bunlar Allah'ı ve inananları aldatmaya çalışırlar, oysa sadece kendilerini aldatırlar da farkında değildirler."*¹³⁸

*"Münafıklar sana geldiklerinde, 'Tanıklık ederiz ki sen gerçekten Allah'ın elçisisin' derler. Senin hiç kuşkusuz kendi elçisi olduğunu Allah elbette biliyor; ama Allah tanıklık eder ki münafıklar (inandık derken) yalan söylemektedirler."*¹³⁹

Neticede diliyle ikrar eden kimse insanlar tarafından mümin olarak isimlendirilir. Ona şeriatın hükümleri uygulanır. Fakat Allah katında mümin olup olmadığı hususu tartışmalıdır. Hz. Peygamber (sav) şehadette bulunan kimseye mümin hükmünde bulunurken münafıkların da kâfir olduğuna hükmetmektedir.¹⁴⁰ Bu durumda sadece dil ile ikrarın imana kâfi gelmediği açıktır.

1.1.1.4. İman Kalbin Mârifetidir

Cehm b. Safvân'ın (ö.128/745) öncülük ettiği Cehmiyye'ye göre iman, yalnızca mârifetten (bilgi) ibarettir.¹⁴¹ O, imanın sadece Yüce Allah'ı bilmek; küfrün ise O'nu bilmemek olduğunu iddia etmiştir.¹⁴² Cehm'e göre kişi Allah'ı bildikten sonra bunu ikrar etmese de kâfir olmaz. Çünkü ilim susmakla yok olan bir şey değildir. Aynı şekilde kişi Allah'ın bilgisine sahip olduktan sonra bunu

¹³⁷ Bağdâdi, 2020, 148.

¹³⁸ el-Bakara, 2/8.

¹³⁹ el-Münafikun, 61/1.

¹⁴⁰ et-Taftazânî, 2018, 270.

¹⁴¹ Eş'arî, 2019, 404; Bağdâdi, 2020, 156; Bağdâdi, 2016, 285; Ebu'l-Muin Nesefî, *Bahru'l-Kelam*, (trc. Ramazan Biçer), Gelenek Yayıncılık, İstanbul, 2019, s. 73.

¹⁴² Bağdâdi, 2020, 156.

inkâr etse bu inkârı sebebiyle kâfir olmaz.¹⁴³ Mürcie'den, Ebû el-Hüseyin Sâlihî de imanın mârifet olduğu görüşünü savunmaktadır.¹⁴⁴

Ancak naslar dikkate alındığında salt bilginin iman için yeterli olmadığı görülmektedir. “Daha önce kendilerine vahiy getirdiklerimiz, onu kendi çocuklarını tanıdıkları gibi tanırırlar; ancak bilin ki onların bazıları hakikati bile bile örtbas eder.”¹⁴⁵ âyetinde her bilgi sahibi kişinin iman sahibi olmadığı görülür. Bu durumda imanda bilginin yanında iradî bir kabul edişin olması gerektiği aksi takdirde ehl-i kitab'ın tamamının mümin sayılması gerekeceği anlaşılmaktadır.

İmam Matürîdî bu konuda, “İman mârifetten ibarettir” diyen kimsenin sözü, “İman -tasdike sevkeden mârifetin bulunması halinde- tasdikten ibarettir. mânasına gelir. Tasdik ve mârifet arasındaki bu bağlantı sebebiyle iman mârifettir denilmiştir.¹⁴⁶ Yani mârifet tasdikten önce gelip, iradî bir tasdikle birleştiğinde bir karşılık bulur. Salt olarak iman anlamında kullanılamamaktadır. Öyle ki mârifetin zıddı bilmemektir. Her mârifet sahibi kişiyi mümin olarak kabul ettiğimizde, her cahil kişinin de kâfir kabul edilmesi gerekir, bu mümkün değildir. Çünkü mârifet her zaman kişiyi iman etmeye sevk etmez. Ayrıca bir şeyi bilmeyen kimse onu tekzip eden konumda da değildir.¹⁴⁷ Bu sebeple mârifetin tek başına imanı tamamladığı söylenememektedir.

1.1.1.5. İman Kalp İle Tasdik, Dil İle İkrar ve Ameldir

İmanı kalbin tasdiki, dilin ikrarı ve amel olarak tanımlayan gruplar, iman bu üç rüknünden biri olmadığında geçersiz olacağını iddia ederler. Hâricîler¹⁴⁸ tarafından başlatılan bu düşüncenin temelini bakıldığında mürtekb-i kebîre teorisinin yer aldığı anlaşılmaktadır. Daha sonraları bu yaklaşım Mu'tezile¹⁴⁹ tarafından geliştirilerek iman anlayışlarına amel dahil edilip devam ettirilmiştir. Aynı şekilde hadis taraftarları¹⁵⁰ da imanı bu şekilde tanımlamaktadırlar. Bu gruplar imanın mâhiyetine dair genelde aynı görüşü savunuyorlarsada detaylarda

¹⁴³ Can, 2021, 146-147.

¹⁴⁴ Izutsu, 2005, 127; Eş'arî, 2019, .204.

¹⁴⁵ el-Bakara, 2/46.

¹⁴⁶ Matürîdî, 2020, 724.

¹⁴⁷ Matürîdî, 2020, 724.

¹⁴⁸ Kutlu, 2017, 96.

¹⁴⁹ İmâmu'l Haremeyn Cüveynî, *Kitâbu'l-İrşâd*, Kahire, 1950, s.396; Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *Kitâbu'l-İmân* (Çev. Sönmez Kutlu), Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2019, s.73.

¹⁵⁰ Kâsım b. Sellâm, 2019, 53.

birbirlerinden ayrıldıkları görülür. Özellikle amel ve taatler konusundaki yaklaşımlarında ihtilaflar yaşamaktadırlar.

Genel olarak bakıldığında Mu'tezile'ye göre, iman nâfile ve farzlardan oluşan iyi amellerin tamamıdır. Ancak Mu'tezile'den Ebû Ali ve Ebû Hâşim'e göre iman; nâfileleri değil, farz olan tâatleri yapmak ve kötülüklerden kaçınmaktır. Ebû'l Huzeyl'e göre ise farz ve nâfile bütün tâatleri yapıp, kötülüklerden kaçınmaktır.¹⁵¹ Hâricîler ise Allah'ın emrettiği ve nehyettiği büyük ve küçük her şeyin iman sayıldığını savunmaktadır.¹⁵²

Amel imanın bir parçası olarak kabul edildiğinde kişinin imanının geçerli olması için günah işlememesi gerekir. Zira yapılan kötü eylemler kişinin imanını zedelemektedir. Bu konuda Hâricîler, günahın büyük veya küçük olmasına bakmaksızın kişiyi dinden çıkmış, kâfir olarak kabul ederler. Mu'tezile'den Cübbâî ise büyük ve küçük günah arasında ayırım yaparak kişi büyük günahlardan sakınırsa küçük günahlarının affolunmasına hak kazanacağını bildirmektedir. Bu konuda Ebu'l Huzeyl ise şöyle der: "Büyük günahlardan kaçınan kimsenin küçük günahları, bunu hak ettiği için değil de bir ikram olarak bağışlanır."¹⁵³ Onların bu görüşlerinin temelinde hakkında vaîd olan eylemlerin gerçekleştirilmesi büyük günahdır; hakkında vaîd bulunmayan eylemlerin gerçekleştirilmesi ise küçük günahdır anlayışı yer almaktadır. Bununla birlikte Mu'tezile büyük günah konusunda Hâricîler'de olduğu gibi katı bir hükümle kişiyi kâfir olarak nitelemeyip *el-Menzile Beyne'l-Menziletayn* (iki aşırı uç arasında tavır) adını verdiği bir prensip geliştirmiştir.¹⁵⁴ Onlara göre büyük günah işleyen kimse ne mümin, ne de kâfirdir ikisi arasında bir konumda fâsıktır. Tevbe etmeden öldüğü takdirse ise ebedi olarak cehennemde kalacaktır. Mu'tezile mümin ile kâfir arasında üçüncü bir kategori açıp buraya fâsık kavramını eklerken her ekolün yaptığı gibi kendi anlayışını destekleyen nasları kullanarak görüşünü kuvvetlendirmeye çalışmıştır. Büyük günah işleyen kimsenin durumu hakkında ortaya koyduğu fâsık kavramı için "*İman etmiş kimse günaha batmış (fasık) kimse gibi olur mu?*"¹⁵⁵ âyetini delil getirmektedir. Büyük günah etrafında oluşan bu görüşlerin temelinde

¹⁵¹ Kâdî Abdülcebbar, 2013, C. II, s. 628.

¹⁵² Muharrem Akoğlu, *Kebire ve İman Bağlamında Hâricilik ve Mu'tezile İlişkisi*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2007, S. 23, s. 323

¹⁵³ Eş'ari, 2019, 390.

¹⁵⁴ Eş'ari, 2019, 392; Kâdî Abdülcebbar, 2013, C. I, 222.

¹⁵⁵ es-Secde, 32/18.

ise ameli imanın bir parçası olarak kabul edilmesi yer alır. Âyetlerde yer alan “*iman edenler ve salih amel işleyenler*” şeklindeki ifadeyi ise kendi anlayışları doğrultusunda yorumlayıp iman edenlerden sonra kullanılan vâv harfinin, amel ile imanı birbirinden ayırmak için değil, ameli imanla birleştirmek için kullanıldığını, vâvın ‘atıf harfî’ olmadığını ileri sürmektedirler.¹⁵⁶

İmam Mâlik (ö. 179/795), Evzâî (ö. 157/774), Şâfiî (ö. 204/820), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), İbn Hazm (ö.456/1064), İbn Teymiyye (ö. 728/1328) gibi Ehl-i Sünnet âlimleri de imanın tasdik, ikrar ve amel olmak üzere üç rüknü olduğunu savunmaktadır.¹⁵⁷ Kur’ân-ı Kerim’de büyük günah sahiplerine mümin ismiyle hitapta bulunulduğu¹⁵⁸ bu sebeple günah sahibi kimselerden mümin isminin kaldırılmasının doğru olmadığını belirtmektedirler. Böylesi bir kimsenin imanı noksan, fâsık bir mümindir.¹⁵⁹

Kısacası, Kur’ân âyetleri incelendiğinde kişi iman ettiği halde salih amel işlemede mümin olmaktan soyutlanmadığı görülür. Bu durumda Hâricî ve Mu‘tezile’nin iddia ettiği gibi amel, imanın özünden bir parça kabul edilerek onun bir şartı olduğunu söylemek tutarlı değildir. Amel, imanın bir gereği kabul edildiğinde daha doğru olmaktadır.

1.1.2 Tasdik

Arapça s-d-k kökünden mastar olan tasdik kelimesi lügatte ‘kesin bir şekilde inanmak’¹⁶⁰ anlamında olup, doğrulanması gereken her şey için kullanılır.¹⁶¹ Yüce Allah’ın “*Biz doğru söylüyor olsak da sen bize inanmayacaksın.*”¹⁶² ilâhî beyanında geçtiği gibi haber verenin hükmüne boyun eğmek, onu kabul etmek ve doğrulamak da tasdik içerisinde değerlendirilmektedir.¹⁶³ Tasdikte muteber olan

¹⁵⁶ Kutlu, 2017, 101.

¹⁵⁷ Ahmet Saim Kılavuz, *Ana Hatlarıyla İslâm Akaidi ve Kelâm’a Giriş*, Ensar Yayınları, İstanbul, 2020, s. 43.

¹⁵⁸ “Eğer inananlardan iki grup birbirleriyle savaşarlarsa aralarını düzeltin. Eğer biri ötekine karşı haddi aşarsa, Allah’ın buyruğuna dönünceye kadar haddi aşan tarafa karşı savaşın.” Hucurat 49/9 Savaşıp, haddi aştıkları halde Kur’ân’ın Mümin ismini onlardan kaldırmadığı görülmektedir.

¹⁵⁹ İbn Hazm, 2017, C. II, s. 842.

¹⁶⁰ İbn Manzûr, 1993, C. X, s. 195.

¹⁶¹ el-İsfahânî, *el-Müfredât*, (Çev. Mustafa Yıldız), Çıra Yayınları, İstanbul, 2020, s. 553.

¹⁶² Yûsuf, 12/17.

¹⁶³ Mehmet Kenan Şahin, *İmâm Mâtürîdî’nin Mu‘tezile Görüşlerine Getirdiği Eleştiriler*, İlâhiyat, Ankara, 2018, s. 138.

ise kalbin fiilidir.¹⁶⁴ Kalbin tereddütsüz kabulü gerekli görülür. Dinî literatürde Hz. Peygamber’i (sav) ve O’nun Allah katından getirdiklerini şek ve şüphesiz kabul ederek, onaylama anlamındadır.

Kelâmcılar ve mantıkçılar arasında tasdik yerinin neresi olduğu konusunda görüş ayrılığı bulunmaktadır. Kelâmcılar, tasdik yerinin kalp olduğunu söylerken, mantıkçılar zihinde gerçekleştiğini belirtirler. Zihinde gerçekleşen tasdik, objektif bir bilgi sonucudur. Yani kişi ızdırârî olarak zihindeki bilgiyi tasdik eder. Ancak tasdik iman anlamında kullanılması için kişinin ihtiyârî sonucu gerçekleşmesi gerekmektedir.¹⁶⁵ Bu sebeple zihnî tasdik, iman kabul edilmemektedir.

Kelâmcılar, mantıkçıların kullandığı anlamda tasdik sadece ‘zihnî bir hükmü’ ifade ettiğini, bunun ise inançta bulunduğunu, oysa iman bundan çok daha fazla ve farklı şeyleri gerektirdiğini ileri sürmüşlerdir.¹⁶⁶ Tasdik bilmekten öteye bir şey olup bilinenin, irade ve ihtiyarla kalben onaylanması hadisesidir.¹⁶⁷ Bunun yanında imanda aslolanın kalbi bir teslimiyet olduğu belirtilmiş olsa da, bu teslimiyetin taklitten öte bilişsel bir temele dayanması gerekli görülmektedir. Bu bakımdan sadece zihnî veya kalbî bir tasdik tam anlamıyla iman kavramını karşıladığını söylemek mümkün değildir. Zira iman çok kapsamlı bir manaya karşılık gelmektedir.

Hz. Yusuf (as)’un kardeşleri babalarına “*Doğru söylesek de sen bize iman etmezsin.*”¹⁶⁸ ifadelerinden imanın ‘sen bizi tasdik edip, onaylamazsın’ anlamında tasdik ile özdeş olduğuna delil getirilmektedir. Ancak iman daha çok gayb alanında kullanılmaktadır. Tasdik ise her türlü haber hakkında kullanılır. Tasdik ile iman özdeşliğini savunan kimselere göre bu âyette iman tasdik anlamında kullanılması onların babalarına gayb kategorisine giren bir haber getirmeleri sebebiyledir.¹⁶⁹

İbn Hazm ise bu konuda; Hiçbir Arap katiyen bir şeyi kalbiyle tasdik edip sonra da kalbi ve diliyle onu yalanladığını bildiren kimseyi musaddik diye

¹⁶⁴ et-Taftâzânî, 2018, 269.

¹⁶⁵ et-Taftâzânî, 2019, 712.

¹⁶⁶ Hanifi Özcan, *Epistemolojik Açıdan İman*, M.Ü.İFAV Yay, İstanbul, 2016, s. 83.

¹⁶⁷ Bağdâdî, 2020, 351.

¹⁶⁸ el-Yusuf, 12/17.

¹⁶⁹ İbn Teymiyye, 2019, 90.

isimlendirmez¹⁷⁰ açıklaması ile kalbî tasdik yanında, dil ile tasdik önemine dikkat çeker.

Tasdiki iman ile özdeş kabul edenler, tasdik kavramına zihnî kabulden öte daha geniş bir anlam vermişlerdir. Genel anlamıyla tasdik üç mertebesi vardır: Birincisi, kalbî tasdiktir. Bu mertebede kişi sözün doğruluğunu kendisine itiraf eder. İkincisi, tasdik sözle ifade edilmesidir. Buna sözlü tasdik denilir. Üçüncüsü ise fiilî tasdiktir. Bu mertebeye tasdik edilen konunun gereğine göre davranışta bulunmakla ulaşılır.¹⁷¹ İmanın karşılığı olan tasdik işte bu üç mertebenin bir araya gelmesiyle oluşmaktadır.

1.1.3. İkrar

İkrar, lügatte “bir şeyi ispat etmek”¹⁷², “itiraf etmek, açığa çıkarmak”¹⁷³ manasına gelmektedir. İstılahta ise kişinin kalbinde bulunan iman ve tasdikini dil ile beyanda bulunarak açığa çıkarmasıdır.

İkrarın imanın aslî unsuru kabul edilmesinde farklı yaklaşımlar mevcuttur. İkrar, kişinin dünya hayatında mümin muamelesi görmesi için gerekli görülmeyle birlikte tek başına bulunduğu imanın kavramını karşılayamamaktadır. İmanın ikrardan ibaret olduğu Kerrâmiyye tarafından iddia edilmiştir. Bu görüşlerinin dayanağı yaratıkların bezm-i elest’deki ‘belâ’ sözleridir. Allah (cc); “*Ben sizin rabbiniz değil miyim?*” demişti. Onlar da, “*Evet, şahit olduk*” dediler.¹⁷⁴ Kerrâmiyye, bu sözün, kıyâmete kadar sussa ve dilsiz olsa bile, bunu söyleyen herkeste bâki olduğunu, bunun ancak dinden dönmekle bâtil olacağını iddia eder.¹⁷⁵ Ancak onların bu yaklaşımı münafıkların da mümin olduğu sonucunu doğurur. Bu kimse zahiren mümin olsa da Allah katında bu ikrarının geçerliliği bulunmamaktadır. Yüce Allah: “*Kalpleri iman etmediği halde ağızlarıyla inandık diyen kimseler...*”¹⁷⁶ buyurarak kalpte bulunmayan tasdik dil ile beyanın kabul edilmediğini bildirmektedir.

¹⁷⁰ İbn Hazm, 2017, C. II, s. 740.

¹⁷¹ Hülya Alper, *İmanın Psikolojik Yapısı*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2019, s. 30.

¹⁷² el-İsfahânî, 2020, 781.

¹⁷³ İbrahim Paçacı, “İkrar”, *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, (ed. İsmail Karagöz), DİB Yayınları, Ankara, 2007, s. 305.

¹⁷⁴ el-Arâ’f, 7/172.

¹⁷⁵ Bağdâdî, 2016, 286.

¹⁷⁶ el-Mâide, 5/41.

Kalp̄te bulunan tasdik, dilde ikrâr ile vücut bulmaktadır. Öyle ki kalp̄teki tasdik doğru olarak dil ile ikrâr edildiği takdirde gerçek iman ortaya çıkar.¹⁷⁷ Genel itibarıyla bakıldığında ikrar, tasdik ile bir arada bulunduğunda anlamlı olmaktadır. Zira kalp̄teki inanç açığa çıkarılmadığı müddetçe kişi dünyada mümin muamelesi görmemektedir. İslâmî hükümler uygulanmamaktadır. Bu sebeple imanda ikrârın dünyevî bir şart olduğu söylenebilir. Ehl-i Sünnet âlimleri de imanda ikrarı dünyevî hükümlerin uygulanması için gerekli görmüşlerdir. Mâtürîdî'ye göre, ikrâr imanın yapısı içinde olması gereken bir şart değil, kişinin mümin olduğunun bilinmesi için gerekli bir şarttır.¹⁷⁸

1.1.4.Amel

Sözlükte “iş, çaba, fiil, çalışma”¹⁷⁹ manalarına gelen amel, bir canlının kendi iradesiyle meydana getirdiği her fiile¹⁸⁰ denilir. Ancak fiil ile amel arasında kapsam farkı bulunmaktadır. Fiil, kendilerinden kasıt olmaksızın bir fiil sâdır olan hayvanlar için de kullanılmaktadır.¹⁸¹ Amelin ise böyle bir kullanımı çok nadir görülür. O daha çok iradeye bağlı, bilinçli bir eylemdir. Dinî literatürde “emir, tavsiye veya yasaklara konu olan, sonunda ceza veya mükâfat bulunan tutum ve davranış”¹⁸² anlamına gelir.

İman-amel münasebeti incelendiğinde Kur'ân-ı Kerim'de iki kavramın bir arada¹⁸³ yer aldığı gözlemlenir. Bu birliktelikten iman ile amelin bir arada bulunmasına verilen önem anlaşılmaktadır. Ancak bazı mezhepler bu âyetlerden amelin imandan bir cüz olduğu sonucunu çıkarmışlardır. Bu yaklaşımlarına da Yüce Allah'ın şu âyetini delil gösterirler: “*Hâlbuki onlara, ancak dini Allah'a has kılarak, hakka yönelen kimseler olarak O'na kulluk etmeleri, namaz kılmaları ve zekât vermeleri emrolunmuştu. Sağlam din de budur.*”¹⁸⁴ Onlar bu âyette sağlam dinin amellerle birlikte zikredilmesinden amelin imanın bir parçası olduğu

¹⁷⁷ Temel Yeşilyurt-Osman Oral, *İman'da İkrâr Kavramı*, Kelam Araştırmaları Dergisi, 2012, C. X, S.1, s. 40.

¹⁷⁸ Yeşilyurt/Oral, 2012, 39.

¹⁷⁹ Süleyman Uludağ, “Amel”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1991, C. III, s. 13.

¹⁸⁰ el-İsfahâni, 2020, 688.

¹⁸¹ el-İsfahâni, 2020, 688.

¹⁸² Uludağ, 1991, 13.

¹⁸³ “İman eden ve Salih amel işleyenler.” Bakara, 2/25; en-Nisa, 4/57; A'raf, 7/42; Yunus 10/9; Hud, 11/23; İbrahim 14/23; Hac, 22/23; Ankebut, 29/58; Secde, 32/19; Buruc, 85/11 ve daha pek çok yerde zikredilmektedir.

¹⁸⁴ el-Beyyine, 98/5.

sonucunu çıkarırlar. Öyle ki Hâricîler ameli olmayan kimseyi kâfir grubunda görürken, Mu‘tezile ise bu kimseyi fâsık olarak isimlendirir.

Matürîdî ve Eş‘arî âlimler ise ameli imandan bir cüz kabul etmezler. Ancak onların bu yaklaşımı ameli önemsiz görmeleri sebebiyle değildir. Zira imanı koruyup, kemâle erdirmek için amel vazgeçilmez bir unsurdur. Bu açıdan onlara göre amel, imanda aslî rükün olmayıp, fer‘î bir rükün kabul edilmektedir. Amel, imanın pratiğe geçirilerek gerçekleşmesi ve tasdik edilmesi aracıdır.¹⁸⁵ Müminler imanlarının bir gereği olarak amelleri yerine getirirler. Şu halde amelsiz iman kişiye mümin vasfını kazandırsada iman olmaksızın yapılan amellerin bir anlamı olmadığı sonucu çıkarılmaktadır.

¹⁸⁵ İbn Teymiyye, 2019, 120.

İKİNCİ BÖLÜM

ZEYD B. ALİ, EBÛ HANÎFE VE KÂSİM B. SELLÂM'IN İMAN NAZARİYELERİ MUKAYESESİ

1.1. İMANIN TANIMI

İman kavramı kök'ü itibarıyla “inanmak” anlamına gelmektedir. Fakat içeriğine bakıldığında çok geniş bir alanı kapsar. Tasdik, ikrar, mârifet, amel vb. kavramlarla ilişkisi bulunmaktadır. İslâm dini açısından ise en önemli kavram olarak karşımıza çıkar. Çünkü din ‘iman’ ile bir anlam kazanır.

Zeyd b. Ali'ye göre, hakikati itibarıyla iki iman vardır. Biri tasdik, diğeri amel ve takvâdır. İmanın hakikati ameldir. Yani amel olmazsa iman gerçekleşmiş olmaz.¹⁸⁶ O, iman kavramında ameli vazgeçilmez bir unsur kabul eder. Takvâ ise amelsiz bir söz olmayıp, imanın gerçeğine göre amel etmektir.¹⁸⁷

Zeyd b. Ali, imanda tek başına tasdikin Mekke dönemi için geçerli olduğu görüşündedir. Mekke dönemi henüz şer'î hükümlerin nâzil olmamıştır. Bu sebeple ameli (ibadet) olmasada Hz. Muhammed'e (sav) uyup Allah'a hiçbir şey ortak koşmadan samimi şekilde O'na inanan kimseler mümindir ve cennete gireceklerdir. Bu düşüncesine, Peygamber (sav) Mekke'de iken nâzil olan: *“Rabbin sadece kendisine kulluk etmenizi ana ve babanıza da iyi davranmanızı kesin bir şekilde emretti.”*¹⁸⁸ âyetini delil getirir.¹⁸⁹

Ona göre, imanda salih amel şarttır. Allah, salih ameli ancak imanla kabul ettiği gibi imanı da sadece salih amelle kabul edecektir. Çünkü Allah (cc), *“O'na ancak güzel sözler yükselir, onları da Allah'a salih amel ulaştırır.”*¹⁹⁰ buyurmaktadır. Zeyd b. Ali, bu âyet ışığında, Hz. Peygamber'in “La İlahe İllallah diyen cennete girer” hadisi hakkında, söz amel değil midir? diye sorulduğunda da sözün aslının amel olduğunu belirtir.¹⁹¹

¹⁸⁶ Zeyd b. Ali, “Kitâbu'l-İman” *İslam'ın Alim Modeli Zeyd b. Ali'nin Mektupları* (Çev. İsa Doğan), TDV Yayınları, 2012, s. 123.

¹⁸⁷ Zeyd b. Ali, 2012, 116.

¹⁸⁸ el-İsrâ, 17/23.

¹⁸⁹ Zeyd b. Ali, 2012, 105.

¹⁹⁰ el-Fatır, 35/10.

¹⁹¹ Zeyd b. Ali, 2012, 113-114.

Allah’u Teâla: *“Ey iman edenler, Mümin kadınlar hicret ederek size geldikleri zaman onları imtihan edin. Allah onların imanlarını daha iyi bilir.”*¹⁹² buyurarak kadınlara tasdikleri sebebiyle mümin ismini vermektedir. Ancak tasdiklerinin yanında imtihan edilmelerini de ister. Zeyd b. Ali’ye göre bu sebeple imanını amel ile tamamlamayan kişinin sözü ve sıfatı boştur.¹⁹³ Zira Yüce Allah’ın, *“Müminler o kimselerdir ki, Allah’ın adı anıldığında yürekleri titrer, kendilerine Allah’ın ayetleri okunduğunda bu onların imanlarını artırır. Onlar yalnızca rablerine güvenirlir. Namazlarını kılarlar, kendilerine verdiğimiz şeylerden bir kısmını Allah yolunda harcarlar. Gerçek müminler işte onlardır.”*¹⁹⁴ buyruğunda imanın tasdik ve amelden oluştuğuna vurgu bulunmaktadır.

Ebû Hanîfe’ye göre iman dil ile ikrar, kalp ile tasdikdir.¹⁹⁵ Kişi dili ile imanını ikrar etse de kalbi ile tasdikte bulunmadığı sürece Allah katında mümin vasfını kazanamaz. Buna karşılık kalbi ile tasdik edip ancak dili ile ikrar etmeyen kimse Allah katında mümin kabul edilmektedir. Yüce Allah’ın; *“Ey Peygamber, kalpleriyle inanmadıkları halde ağızlarıyla inandık diyenlerle, Yahudilerden o küfür içinde koşuşanlar seni üzmesin.”*¹⁹⁶ buyruğunda da kalp ile teslimiyet olmaksızın dil ile ikrarın iman için yeterli olmadığına işaret edilmektedir.

Bir hadis-i şerif’te Usame b. Zeyd’in, bir baskında yakaladığı adam *“La İlahe İllallah”* dediği halde onu öldürdüğü, bu durumu Resûlullah’a anlattığı zaman Resûlullah’ın *“Öldürdüğün adam doğru mu yoksa yalan mı söylüyor, kalbini yarıp baktın mı?”* diye cevap verdiği nakledilmektedir.¹⁹⁷ Ona göre, bu hadis-i şerif’te imanda kalp ile tasdik öneminde dikkat çekilir. Bu rivayetten kalpteki imanın ancak Allah tarafından bilinebileceği, ikrarın ise tek başına yeterli olmadığı anlaşılmaktadır.

Ebû Hanîfe, tek başına ikrar ya da tasdik iman için yeterli olmayacağına dair *“İkrar tek başına imana karşılık gelse bütün münâfıkların mümin kabul*

¹⁹² el-Mümtehine, 60/10.

¹⁹³ Zeyd b. Ali, 2012, 142-143.

¹⁹⁴ el- Enfâl, 8/2-4.

¹⁹⁵ Ebû Hanîfe, *“el-Fıkhu’l-Ekber”*, 2019, 56; İbn Hazm, 2017, C. II, s. 738.

¹⁹⁶ el-Maide, 5/41.

¹⁹⁷ Müslim, *İman*, 41; Ebu Davud, *Cihâd*, 95.

edilmesi gerekirdi. Aynı şekilde tasdik (mârifet) tek başına iman kabul edildiğinde de bütün ehl-i kitabın mümin olması gerekir”¹⁹⁸ açıklamasını getirir.

Yüce Allah, “*Münafıklar sana geldiklerinde, ‘Tanıklık ederiz ki sen gerçekten Allah’ın elçisisin’ derler. Senin hiç kuşkusuz kendi elçisi olduğunu Allah elbette biliyor; ama Allah tanıklık eder ki münafıklar (inandık derken) kesinlikle yalan söylemektedirler.*”¹⁹⁹ buyurmaktadır. Burada kalpte bulunmadığı halde dil ile ikrar edilen inancın geçerli olmadığı görülmektedir. Ancak imanda ikrar, kişinin sosyal yaşamında mümin sıfatına sahip olabilmesi açısından gereklidir. Kişi ikrarı sebebiyle mümin olarak bilinip bu doğrultuda şer’i kaideler uygulanacaktır. Aksi takdirde takiyyede bulunan kimsenin kalbindeki imanını insanlar bilmediği için ona mümin muamelesi yapmayacaklardır. Bu doğrultuda tasdik imanın asıl rüknünü oluşturmakta iken ikrar fer durumunda kalmaktadır. Ancak ikrar, kalpteki imanın bilinebilmesi için vazgeçilmez bir konumda yer alır. Kısacası Ebû Hanîfe’ye göre iman ne tek başına tasdik ne de ikrardan ibarettir. İkiyi bir arada bulunduğu anda anlam kazanmaktadır.

Ebû Hanîfe bu görüşünü *el-Âlim ve’l-Müteallim* eserinde insanları tasdik yönünden üç dereceye ayırarak açıklar:

Öyle ki “Onlardan bir grup Allah’ı ve ondan geleni hem kalbi hem de dili ile onaylar. Bir grup kalbiyle tasdik eder, diliyle yalanlar. Bir grup ise diliyle onaylar, kalbi ile yalanlar. Kim hem kalbi hem de dili ile tasdik ederse o, hem Allah nezdinde hem de insanlar yanında mümindir. Kalbi ile tasdik edip dili ile yalanlayan ise Allah yanında mümin, insanlar nezdinde kâfirdir.”²⁰⁰

Ebu Hanîfe, “*el-Âlim ve’l-Müteallim*” adlı risalesinde öğrencisinin imanını ne olduğu sualine ise şöyle cevap verir: “İman; tasdik, mârifet, yakîn, ikrar ve İslâm’dır.”²⁰¹ *El-Fıkhu’l-Ekber* adlı risalesinde ise, imanı “ikrar ve tasdik” olarak niteleyip, *el-Âlim ve’l-Müteallim* risalesinde tasdik ve ikrara ek olarak “mârifet ve İslâm’a” da yer vermesi ilk bakışta çelişkili gibi görünse de esasında “mârifet ve İslâm” tasdikini içerdiğini açıklamaktadır. Burada mârifetten muradın kesin itikad olduğu anlaşılır. Kısaca iman “tasdik, mârifet, yakîn, ikrar ve İslâm” lafızlarının tümünü içinde barındırır. Bu kavramlar imanını muhtelif yönlerini ifade

¹⁹⁸ Ebû Hanîfe, “*el-Vasiyye*”, 2019, 65.

¹⁹⁹ *el-Münafikun*, 63/1.

²⁰⁰ Beyazîzâde, 2017, 120.

²⁰¹ Ebû Hanîfe, “*el-Âlim ve’l-Müteallim*”, 2019, 12.

etmektedirler.²⁰² Ebû Hanîfe'nin imanın özünün dil ile ikrar, kalp ile tasdikten oluştuğunu kabul edip, tasdikte ise duygusal bir bağdan öte akla dayalı bir bilgiye yer verdiği anlaşılmaktadır.

Ebû Hanîfe'nin eserleri incelendiğinde iman tanımı içerisinde amel kavramına yer vermediği görülmektedir. Bu durum onun ameli imandan ayrı tuttuğunu gösterir. Ebû Hanîfe'nin yaşadığı dönemde amelin imanla derc edilmesi sebebiyle insanlar üstünde aşırı bir baskı bulunmaktadır. O, amelin imanın özünden olmayıp imanın bir gereği olarak davranışlara yansımaya gerektiğini bildirerek müminler üzerinde psikolojik olarak bir rahatlama sağlamıştır. Zira Yüce Allah müminlere ameli, iman etmeleri akabinde emretmiştir. *“İman eden kullarıma söyle, namazı dosdoğru kılsınlar”*²⁰³, *“Ey iman edenler size kısas farz kılındı”*²⁰⁴, *“İman edip salih amel işleyenler”*²⁰⁵ âyetlerinde, iman ettikten sonra amelin emredildiği ve diğer âyetlerde *“iman edip salih amel işleyenler”* şeklinde bir hitapta bulunulması, amelin imandan olmadığını ortaya koyduğunu iddia ederek iman-amel ayırımında bulunmuştur.²⁰⁶

Kâsım b. Sellâm, imanın tanımına dair âlimlerin iki gruba ayrıldığını belirtir. Birinci gruba göre; iman, kalp ile tasdik, dil ile ikrar ve güzel amellerde bulunmaktır. İkinci gruba göre ise iman, kalp ile tasdik ve dil ile ikrardan ibarettir. Amellere gelince bunlar imandan olmayıp sadece takvâ ve iyilik alâmetidir.²⁰⁷ Kâsım b. Sellâm'ın ikinci grup olarak ele aldığı iman tanımında Ebû Hanîfe ve onun taraftarlarını îmâ ettiği görülmektedir.

Kâsım b. Sellâm bu iki görüşten, Kitap ve Sünnet'te niyet, söz ve amel arasında ayırım yapmayı hepsininin iman olduğunu belirtenlerin görüşünün onaylandığı kanaatinde bulunur. Bu görüşün aksini ise kabul etmez.²⁰⁸ Diğer bir deyişle o, naslarda belirtilen iman tanımları doğrultusunda imanın kalp ile tasdik, dil ile ikrar ve amelden oluştuğunu kabul etmektedir. Bunun yanında imanın Kur'ân gibi parça parça indiğini de ifade eder.²⁰⁹

²⁰² Doğan, 2015, 207.

²⁰³ el- İbrahim, 14/31.

²⁰⁴ el- Bakara, 2/178.

²⁰⁵ el-Asr, 103/3; el-Beyyine 98/7; el-Yunus, 10/9.

²⁰⁶ Ebû Hanîfe, *“el-Âlim ve'l-Müteallim”*, 2019, 11.

²⁰⁷ Kâsım b. Sellâm, 2019, 23.

²⁰⁸ Kâsım b. Sellâm, 2019, 23.

²⁰⁹ Kâsım b. Sellâm, 2019, 27.

Kâsım b. Sellâm, imanı Kur'ân-ın nüzulü ile bağlantı kurarak süreç teorsî bağlamında değerlendirir. Kur'ân-ın tedricî olarak nüzulü gibi imanda süreç içerisinde tüm unsurlarına kavuşmuştur.²¹⁰ O, imanın parça parça indirildiği görüşünü şöyle temellendirir: “İslâm başlangıçta insanlardan sadece kelime-i şehâdet getirerek iman sahibi olmasını istemiştir. Hz. Peygamber (sav) Mekke dönemi boyunca insanları şehâdet getirmeye çağırmış bunu kabul eden kimseler de mümin sıfatını kazanmıştır. Bu dönemde insanlara imanlarının kabulü için şehâdet dışında dinî bir vecibe emredilmemektedir. Ancak Medine döneminde İslâm'a yönelik arttığı zaman müminlere namaz sorumluluğu yüklenerek onların imanını artırılmıştır. Başlangıçta kişiler sadece ikrarlarıyla mümin olarak vasıflanırlarken dinî hükümler nâzil olmaya başlayınca aralarında herhangi bir ayırım yapılmaksızın, dil ile ikrar etmeleri gibi bu hükümler de iman için ikrar değerinde görülmüştür.”²¹¹

Kâsım b. Sellâm bu doğrultuda namazın imanın bir parçası olduğuna delil olarak “Allah sizin imanınızı zayıf edecek değildir. Zira Allah insanlara karşı şefkatli ve merhametlidir.”²¹² âyetini sunar. Yüce Allah'ın bu hitabı karşısında namazın imandan olduğuna dair başka bir emare aranmasına gerek olmadığı belirtir. Ona göre, birinci taat (ikrar) mümin isminin kazanılmasında ikincisinden (namaz) daha üstün değildir. İnsanlar kelime-i şehâdet'te olduğu gibi namaz buyruğunda da Allah'a ve Resûlü'ne itaat ettiklerinde, ikrar ve namaz her ikisi birden iman olmuştur. Namaz imandan bir parça olarak dilin ikrarına eklenmiştir.²¹³ Böylece iman kavramı şehadet ve namazla sınırlı kalmayıp her yeni dinî vecibeyle genişlemeye devam etmiştir.

Kâsım b. Sellâm, “Ne zaman bir sûre indirilse, içlerinde ‘Bu hanginizin imanını arttırdı ki?’ diye soranlar çıkar. Ama bu, iman etmiş olanların imanını pekiştirmiştir (artırmıştır) ve onlar sevinç içindedirler.”²¹⁴ âyeti ışığında “eğer iman ikrarla kemâle erseydi, o zaman ne imanda artmanın bir anlamı olurdu ne de böyle bir şeyden söz etmeye gerek kalırdı” şeklinde bir beyanda da

²¹⁰ Bayram Çınar, *Bir Süreç Olarak “İman”: Ebu Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın İman Değerlendirmesi*, Apjir, C. IV, S. 3, 2020, s. 354.

²¹¹ Bkz. Kâsım b. Sellâm, 2019, 23-25.

²¹² El-Bakara, 2/143.

²¹³ Kâsım b. Sellâm, 2019, 25.

²¹⁴ et-Tevbe, 9/124.

bulunmuştur.²¹⁵ Çünkü, Ona göre, hadislerde ifade edilen iman esaslarının sayısındaki farklılıklar²¹⁶ dinî hükümlerin parça parça indirilerek imana dahil edilmesinden kaynaklanmaktadır. Rivayetlerde karşılaşılan farklı ifadeler bir çelişki değildir. Zira bu ifadeler Hz. Peygamber'in farklı zamanlarda dile getirdiği iman öğelerini göstermektedir.²¹⁷ Süreç içerisinde iman öğeleri tamamlanarak kâmil bir hüviyete ulaşmıştır. Kâsım b. Sellâm, nihai olarak imanın 70 küsur parçada tamamlandığını şu hadis-i şerifle delillendirir: "İman 70 küsur parçadır. En faziletlisi Allah'tan başka ilah olmadığına şehadet etmek, en aşağısı ise insanlara eziyet veren herhangi bir şeyi yoldan kaldırıp atmaktır."²¹⁸ Ona göre rivayette 70 küsur olarak belirtilen esaslar imanın fer'lerini meydana getirmektedir.²¹⁹ Hz. Ali'den rivayet edilen bir hadiste ise iman şu şekilde açıklanır: "İman kalpte beyaz bir nokta olarak başlar. İman fazlalaştıkça bu beyaz nokta büyür."²²⁰ Ona göre, bütün bu naslar ve mütevâtir haberler imanın başlangıçta Allah'tan başka ilah olmadığı ve Muhammed'in (sav) Allah'ın Resûlü olduğuna ikrar etmekten ibaret olduğunu ancak zaman içinde kademeli olarak detaylandırılarak tamamlandığına işaret etmektedir.

Yüce Allah'ın "*Bugün size dininizi ikmal ettim ve size nimetimi tamamladım.*"²²¹ buyurarak dinin peyderpey indirildiğini bildirmesinden hareket eden Kâsım b. Sellâm aynı şekilde imanın da vahiy gibi parça parça indirildiğini kabul etmiştir. Ona göre, şayet Mekke dönemindeki gibi ikrarla din (iman) tamamlanmış olsaydı Allah'ı Teâlâ'nın kâmil bir şeyi tamamlaması söz konusu olmazdı.²²²

Öyle anlaşılıyor ki Kâsım b. Sellâm iman; niyet, söz ve amelin toplamı kabul etmektedir. Burada niyet ile kast edilen ise kalbî tasdiktir.²²³ Tüm bunların yanında imanın dereceleri vardır ve bu derecelerin bir kısmı diğerlerinden daha üstündür. Hz. Peygamber'in (sav) belirttiği gibi, dil ile şehadette bulunmak onun

²¹⁵ Kâsım b. Sellâm, 2019, 27.

²¹⁶ İman bir hadiste dört, bir başka hadiste beş, üçüncü bir hadiste dokuz, dördüncü bir hadiste ise daha fazla esası olduğu bildirilmektedir. Ayrıntı için bkz. Kâsım b. Sellâm, *a.g.e.*, s, 28-30.

²¹⁷ Çınar, 2020, 361.

²¹⁸ Buhârî, 2 Kitâbu'l-İman,3,16; Müslim, 1 Kitâbu'l-İman,13 (57-58).

²¹⁹ Çınar, 2020, 362.

²²⁰ Kâsım b. Sellâm, 2019, 35.

²²¹ el-Mâide, 5/3.

²²² Kâsım b. Sellâm, 2019, 27.

²²³ Çınar, 2020, 363.

en faziletlisi ve en üstünüdür.²²⁴ Bir kimse Allah'tan başka ilah olmadığını ve Hz. Muhammed'in (sav) onun Resûlü olduğunu diliyle söyler ve Allah tarafından indirilenleri kabul edip bunları hakkıyla yerine getirirse Allah katında mümin vasfını kazanır. Üç âlimin iman tanımlarını karşılaştırdığımızda ise Zeyd b. Ali ve Kâsım b. Sellâm'ın iman-amel birlikteliğini kabul etmeleri bakımından paralel bir iman anlayışına sahip oldukları söylenebilir. Ancak Kâsım b. Sellâm iman ve amel birlikteliğinin yanında ikrârı da iman için gerekli görür. Ebû Hanîfe ise bu iki âlime zıt olarak iman ile ameli birbirinden ayırıştırıp, imanı tasdik ve ikrar olarak tanımlamaktadır. O, imanı kalp ile tasdik ve dil ile ikrar olarak tanımlamakla birlikte tek başına ikrar veya tasdiki iman için yeterli görmez. Ancak ikisi bir arada bulunduğu bir anlam ifade edebilir. Öyle ki ikrar kişinin dünya hayatında mümin muamelesi görmesi için gerekliyken tasdik ise imanın asıl rûknünü oluşturur. Bu sebeple kalpte tasdik olmaksızın dil ile ikrarın Allah katında karşılığı bulunmamaktadır. Ebû Hanîfe ameli imanın özünden kabul etmeyip, imanın bir gereği olarak davranışlara yansıtılması gerektiğini savunmuştur.

Zeyd b. Ali ise imanı kalp ile tasdik ve amel olarak kabul edip, amel olmadığında imanın gerçekleşmeyeceğini ifade eder. Onun bu yaklaşımında ameli imanın özü kabul ettiği aşikârdır. Kâsım b. Sellâm'a baktığımızda ise imanın niyet, söz ve amelden oluştuğunu kabul ettiği görülür. O, bu yaklaşımının vahiy ürünü olan Kitap ve Sünnet'te doğrulandığını iddia etmektedir. Mekke döneminde ise şehâdeti (ikrar) iman için yeterli görür. Çünkü bu dönemde Allah (cc) sadece kendisine kulluk edilmesini emredip, Allah'ı ve Resûlü'nü tasdik edenlerin imanlarını kabul ederek onlara mümin ismini vermektedir. İki âlim de bu görüşü savunur. Kâsım b. Sellâm Mekke döneminde imanın kabulü için şehâdetin yeterli olması, Medine dönemine gelindiğinde ise şehâdet yanında amellerin imana eklenmesinden hareketle imanın vahiy gibi parça parça indiğini ve süreç içerisinde iman esaslarının tamamlandığı çıkarımında bulunmuştur.

²²⁴ Kâsım b. Sellâm, 2019, 37.

1.2. İMAN-İSLÂM İLİŞKİSİ

İslâm sözlükte, “kurtuluşa ermek, boyun eğmek, teslim olmak” anlamlarındaki s-l-m kökünden türemiştir.²²⁵ Güvenlik altına girmek²²⁶ anlamına gelir. Terim anlamı ise, Yüce Allah’a teslim olmak, Peygamber’in (sav) tebliğ ettiği her şeyi benimseyip kabul etmektir.

Kur’ân-ı Kerim’de ise fiil olarak “Allah’a yönelmek”²²⁷, “O’na teslim olmak”²²⁸, “Tevhid inancına sahip bulunmak”²²⁹, “Allah’a teslimiyetin gereğini yapmak”²³⁰ anlamlarında kullanılmaktadır.

İman ise sözlükte, “güven içinde bulunmak, korkusuz olmak” anlamındaki e-m-n (emân) kökünden türemiştir.²³¹ Emin kelimesi ise “gönül huzuru, korkunun olmaması” manasına gelmektedir.²³² Terim karşılığı Hz. Peygamber’in Allah’tan getirdiği hükümleri tereddütsüz tasdik etmek, gönülden inanmaktır.

İman- İslâm ilişkisi, iman nedir? İslâm nedir? Bu kavramlar aynı manâya mı taalluk eder, yoksa farklı manâlara mı karşılık gelmektedirler? İman mı İslâmı; İslâm mı imanı kapsamaktadır? Hangisi daha şumüllüdür? Her mümin, Müslüman; her Müslüman, mümin midir? Soruları etrafında ele alınmaktadır. İslâm âlimlerinin iman-İslâm ilişkisine dair fikir birliğinde bulunmadıkları görülmektedir. Bir grup âlim, İslâm ve imanın aynı manâda olduğunu savunurken; diğer bir grup bu iki kavramın farklı manâlara karşılık geldiğini belirtmektedir.

Kur’ân-ı Kerim’e baktığımızda ise bazı âyetlerde aynı manâda kullanılmakta, bazılarında ise iki ayrı kavram olarak ifade edilmektedir. İman ve İslâm’ın aynı kavram olduğu şu âyetlerde görülmektedir:

“Allah’a ve bize indirilene, İbrâhim, İsmâil, İshak, Yâkub ve torunlarına indiirlene, Mûsâ’ya ve İsa’ya verilenlere ve bütün peygamberlere Rableri

²²⁵Mustafa Sinanoğlu, “İslâm”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001, C. XXIII, s. 5.

²²⁶ el-İsfahânî, 2020, 484.

²²⁷ el-Bakara, 2/112.

²²⁸ el-Bakara, 2/131.

²²⁹ el-Enbiyâ, 21/108.

²³⁰ ez-Zümer, 39/54.

²³¹ Sinanoğlu, 2001, 212.

²³² el-İsfahânî, 2020, 92.

tarafından verilenlere, hiçbiri arasında fark gözetmeksizin iman ettik; biz sadece O'na teslim olduk, deyiniz.”²³³

“Musa (as) dedi ki: Ey kavmim, eğer Allah'a inandıysanız ve O'na teslim olduysanız sadece O'na güvenip dayanın.”²³⁴

“Bunun üzerine orada bulunan müminleri çıkardık. Zaten orada Müslümanlardan, bir ev halkından başka kimse bulmadık.”²³⁵

İman ve İslâm'ın ayrı şeyler olduğuna işaret eden nasslar ise şu şekilde bulunmaktadır:

“Bedevîler ‘inandık’ dediler. De ki: Siz iman etmediniz. Ama ‘boyun eğdik’ deyin. Henüz iman kalplerinize yerleşmedi.”²³⁶

Ebû Hureyre'den rivayet olunan Cibril hadisi de iman-İslâm ayrılığına delil kabul edilmektedir. Rivayet edilir ki; Allah elçisi bir gün insanlarla beraberken, bir adam²³⁷ kendisine gelerek,

- Ey Muhammed (sav) İslâm nedir? diye sorar.

- Resûlullah da: “İslâm, Allah'tan başka ilah olmadığına, Muhammed'in (sav)de Allah'ın Resûlü olduğuna şehadet etmen, namazı kılman, zekâtı vermen, Ramazan orucunu tutman ve Kâbe'yi haccetmendir.” buyurur.

- Aynı adam; İman nedir? diye sorar.

- Resûlullah (sav): “Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, âhiret gününe inanmandır.” buyurur.

- Daha sonra aynı adam; İhsan nedir? diye sorduğunda,

- Resûlullah (sav): “Allah'a, O'nu görüyormuş gibi ibadet etmendir. Çünkü sen O'nu görmüyor olsan da O seni görüyor.” buyurmuştur.²³⁸

Cebrâil aleyhisselâmın imanı tasdik, İslâmı da ikrar ve iyi amel olarak vafettiği görülür. Lâkin şeriatte İslâm'sız iman bulunmadığı gibi İslâm da imansız olmamaktadır. Yani zahirde olmayan itaat batında da bulunmaz. Hakikate

²³³ el-Bakara, 2/136.

²³⁴ el-Yunus, 10/84.

²³⁵ ez-Zâriyât, 51/35-36.

²³⁶ el-Hucurât, 49/14.

²³⁷ Hz.Peygamber (sav) “Bu, size dininizi öğretmeye gelen Cibrîl'di” açıklamasında bulunmuştur.

²³⁸ Buhârî, *İmân*, 37; Müslim, *İmân*, 1, 5; Ebû Dâvûd, *Sünnet*, 16.

ulaşmak için her ikisinin bir arada bulunması gerekir. İslâm zahirî iken iman batınîdir. İmanın yeri kalp, İslâm'ın yeri ise cesedir. Her ikisinden insan meydana gelir.²³⁹

El-Fıkhu'l-Ebsat adlı risalesinde Ebû Hanîfe'den imanı açıklaması istenildiğinde Cibrîl hadisini zikrettiği görülür.²⁴⁰ Ancak O, lügat manâlarına bakıldığında iman ve İslâm iki farklı kavram olsa da dinde aynı anlama geldiklerini ifade eder. “İslâmsız iman, imansız da İslâm olmaz. Onların ikisi bir şeyin içi ve dışı gibidirler. Din ise; iman, İslâm ve şariatlerin hepsine birden verilen isimdir.”²⁴¹ İman bâtinî inkıyad bakımından kalbi tasdiktir. İslâm ise bâtinî inkıyadı izhar etmekten ibarettir.²⁴² Kısaca iman, dinin itikadî yönünü, İslâm da amelî yönünü oluşturmaktadır. Bu sebeple ikisi bir arada bulunduğu anlamalı olur. *El-Âlim ve'l-Müteallim* risâlesinde de bu açıklamasına uygun şekilde İslâm'a, imanın tarifi içerisinde yer vererek muhtelif lafızlar olmakla birlikte manâlarının bir olduğunu tekrar eder.²⁴³ İman ve İslâm'ın birbirinden ayrı olmaması hüküm itibarıyla birinin diğerinden ayrılmaması anlamındadır. Öyle ki bir kimsenin mümin olup Müslüman olmadığı veyahut Müslüman olup mümin olmadığı hükmünü vermek doğru değildir.²⁴⁴ Kişiye muhtelif isimlerle zikredilse de bu kelimelerle aynı manâ kastedilmektedir.

Zeyd b. Ali ise dinî literatürde iman ve İslâm'ın müşterek anlamalı iki lafız olduğunu kabul eder. Bunu Esmâü-l Hüsnâ'dan yola çıkarak örneklendirir. Öyle ki “İman, Allah'ın isimlerinden hak bir isimdir.²⁴⁵ İslâm da aynı şekildedir. Allah mümin olandır ve selâmdir.”²⁴⁶

Kâsım b. Sellâm, iman ve İslâm anlayışını temellendirirken şu hadis-i şeriflere yer vermiştir. Abdullah b. Abbâs'ın Hz. Peygamber'den rivayet ettiği; “İman, Allah'tan başka ilâh olmadığına, Muhammed'in (sav) O'nun Resûlü olduğuna şahitlik etmek, namaz kılmak, zekât vermek ve ganimetlerin beşte birini

²³⁹ Aliyyül Kâri, 2020, 230.

²⁴⁰ Bkz. Ebû Hanîfe, “*el-Fıkhu'l-Ebsat*”, 2019, 34.

²⁴¹ Ebû Hanîfe, “*el-Fıkhu'l-Ekber*”, 2019, 56.

²⁴² Aliyyül Kâri, 2020, 353.

²⁴³ Ebû Hanîfe, “*el-Âlim ve'l-Müteallim*”, 2019, 13.

²⁴⁴ Aliyyül Kâri, 2020, 351.

²⁴⁵ “Allah, melekler ve ilim sahipleri, O'ndan başka ilah olmadığına şahitlik ettiler...” (Âl-i İmrân, 3/18) Âlimler, Allah'ın kendisinden başka ilah bulunmadığını tasdik etmesinden, O'nun da mümin ismi olduğunu bildirmişlerdir.

²⁴⁶ Zeyd b. Âli, 2012, 124.

vermektedir.”²⁴⁷ Ve Hz. Ömer’den rivayet edilen; “İslâm beş temel üzerine bina edilmiştir: Allah’tan başka ilâh olmadığına, Muhammed’in O’nun Resûlü olduğuna şehadet etmek, namaz kılmak, zekât vermek, oruç tutmak ve Kâbe’yi hacetmektir.”²⁴⁸ O, bu hadislerden yola çıkarak iman ve İslâm’ı özdeş iki kavram kabul eder. Kâsım b. Sellâm, Sufyân es-Sevrî, Evzâ’î, Mâlik b. Enes gibi âlimlerin bütün iyi amelleri İslâm’da artma kabul etmelerini de iman-İslâm özdeşliğine delil olarak kullanır.²⁴⁹

Netice itibarıyla Zeyd b. Ali, Ebû Hanîfe ve Kâsım b. Sellâm lügat manalarındaki farklılığı kabul etmenin yanında, dinde iman ve İslâm’ın aynı anlama geldiğini savunmaktadır. Ebû Hanîfe de iman ve İslâm’ı bir bütünü oluşturan ayrılmaz iki parça olarak kabul eder. Ona göre, iman, dinin itikadî yönünü, İslâm da amelî yönünü oluşturmaktadır. Bu sebeple ikisi bir arada bulunduğu anda anlamlı olur.

1.3. İMAN VE İKRAR İLİŞKİSİ

İkrar lügatte, “bir şeyi ispat etmek”²⁵⁰ anlamındadır. Dinî literatürde ise kişinin inancını söz ile beyanda bulunması anlamına gelir. İman unsurları arasında ise ilk aşamayı oluşturduğu kabul edilmektedir.

Zira Hz. Peygamber Mekke’de insanları ilk olarak Allah’ın birliğine şehâdet etmeye çağırmıştır. Bu dönemde dil ile ikrarda bulunmak mümin vasfını almak için yeterlidir. Ancak zaman içinde taatlerin emredilmesi ile ikrarın yanında eylemler de iman gereği olarak görülmüştür. Hulefâ-i Râşidîn döneminden sonra iman için ikrarın tek başına yeterli olup olmayacağı tartışmaları ortaya çıkmıştır. Kerramiyye, iman ikrardır²⁵¹ tezinin savunusunu yaparken, diğer gruplar ikrarı iman için yeterli görmemişlerdir. Nazariyelerini ele aldığımız âlimlerin imanda ikrarın tek başına yeterli olup, olmayacağı düşünceleri ise şu şekildedir.

Zeyd b. Ali, iman oluşması için lisanla ikrarın yeterli olduğunu söyleyerek, farzları imandan saymayanlara şöyle cevap vermektedir:

²⁴⁷ Kâsım b. Sellâm, 2019, 28; Buhârî, *Kitâbu'l-İman*, I,19; Müslîm, *Kitâbu'l-İman*, I.46-49.

²⁴⁸ Kâsım b. Sellâm, 2019, 29; Buhârî, *Kitâbu'l-İman*, I.8; Müslîm, *Kitâbu'l-İman*, I.45.

²⁴⁹ Kutlu, 2017, 150.

²⁵⁰ Isfahânî, 2020, 781.

²⁵¹ Eş’âri, 2019, 214; Bağdâdî, 2020, 166; İbn Hazm, 2017, C. II, 738.

“Allah’ın farzlarını yerine getirenler, ancak müminlerdir. İmanın dayandığı şartları, kısımları, aşamaları vardır. İmanın ilk aşaması, Allah’ın bu ümmeti sorumlu tuttuğu imandır. Bu da Allah’ı ve Resûlü’nü sözle ikrar etmektir. Daha sonra (Medine döneminde) farzlar gelmiş olup imanın ispatı yani delilleri ve müşahedesi olmuştur. Bunun sonunda da kişi, yaptığı işlerle imanın yakîn bilgi, ikna ve tasdik makamına çıkmıştır. İmanın hakikati ameldir. Amelle imanı tamamlamayan kişinin sözü ve sıfatı boştur ve o kişi cehennem ehliendir.”²⁵²

Yüce Allah: *“Muhammed ancak bir peygamberdir. Ondan önce de peygamberler gelip geçmiştir. Şimdi o, ölür ya da öldürülürse gerisin geriye (İslâm öncesi eski dininize ve Arap örf, âdet ve geleneklerine) mi döneceksiniz? Kim geriye dönerse Allah’a hiçbir şekilde zarar vermiş olmayacaktır. Allah şükredenleri mükâfatlandıracaktır.”*²⁵³ buyurarak, amelleri terk edenlerin İslâm öncesi Câhiliye dönemine dönmüş olacağını bildirmektedir. Zeyd b. Ali, bu âyeti iman hakikatinin amelden oluştuğuna bu sebeple amel olmaksızın kişinin ikrarının bir anlam ifade etmeyeceğine delil sayar. Mekke dönemindeki imana geri dönmenin (amel olmaksızın sadece ikrar) kişiyi cehennemden korumaya yetmeyeceğine işaret ederek, âyet-i kerimede şükredenlerden kastın Allah’ın emirlerine uyanlar olduğunu bildirmektedir.²⁵⁴

O, iman sözdür, Allah’ın Resûlü’nün getirdiklerini ikrardır, diyerek ameli imandan ayıran kimseleri bid’at ehlienden sayıp onların bu görüşlerinin tutarsızlığını naklî delillerle açıklar. Zira namazın farz kılınmasından bir süre sonra kible, Mescid-i Harâm’a dönünce Müslümanlar önceki kıldıkları namazlarının ne olacağını Hz. Peygamber’e (sav) sorarlar. Bunun üzerine Yüce Allah şöyle buyurur: *“Allah imanınızı zayıf edecek değildir. Allah insanlara karşı çok şefkatli ve merhametlidir.”*²⁵⁵ Zeyd b. Ali’ye göre, Allah (cc) bu âyette imanla, namazı kastederek, Müslümanların namazını iman olarak isimlendirmektedir.²⁵⁶ Bu durumda ikrarın tek başına iman olamayacağı açık bir şekilde anlaşılmaktadır.

Yüce Allah şöyle buyurmuştur: *“Yine bir vakit kesin sözünüzü almıştık: Birbirinizin kanlarınızı dökmeyeceksiniz, birbirinizi yurtlarından*

²⁵² Zeyd b. Ali, 2012, 143; Doğan, 2015, 228.

²⁵³ Âl-i İmrân, 3/144.

²⁵⁴ Doğan, 2015, 229.

²⁵⁵ el-Bakara, 2/143.

²⁵⁶ Zeyd b. Ali, 2012, 154.

çıkarmayacaksınız. Sonra siz bunu ikrar ettiniz ve kabul ettiniz. Sonra da bir grubu yurtlarından çıkarıyorsunuz. Onlara karşı günah ve düşmanlıkla birleşip yardımlaşıyorsunuz. Size esir olarak geldiklerinde de fidyeleşmeye kalkışıyorsunuz. Oysa çıkarılmaları size haram kılınmıştı. Yoksa siz kitabın bir kısmına inanıp da bir kısmını inkâr mı ediyorsunuz. Sizden böyle yapanların cezası, dünyada rezillik, kıyamet gününde de en şiddetli azaba atılmaktır. Allah yaptıklarınızı boş vermiş değildir.”²⁵⁷

Böylece İsrailoğullarının, Allah’ın sözünü kabul edip, ikrar ettiklerini ancak sözün gereğini yerine getirmemeleri sonucu ikrarlarının onlara bir fayda vermediği anlaşılmaktadır. Zeyd b. Ali, Allah’ın onları esirleri satın almaları sebebiyle mümin kıldığını; fakat birbirlerinin kanlarını dökmeleri ile de kâfir kıldıklarını belirtir.²⁵⁸ Yani esirleri satın alarak ayetle amel ettiler ve mümin oldular ancak bunun akabinde onların kanlarını döktüler ve Allah’ın gazabına uğrayarak en şiddetli azaba atıldılar.

Zeyd b. Ali, namaz kılmayan, zekât vermeyen ve Allah’ın evini haccetmeyen kişi, ameli terk ettiği halde sadece diliyle söylemeyi kâfi görerek sağlam dine tutunmuş olur mu? diye sorulduğunda; bu kimselere sağlam dine tutunmuş denilirse Allah’ın indirdiğine muhalefet etmiş, Allah’ın Kitabını inkâr etmiş, kendi hevâlarına tabî olmuş ve dinlerini karıştırmış olurlar²⁵⁹ cevabını vererek amel olmaksızın dil ile ikrarın sağlam dine tutunmaya yetmeyeceğini ifade etmiştir. Zira Zeyd’e göre iman dil ile söylenen sözdür, kalple tasdiktir ve organla ameldir. Bunlar birbirini takip eder.²⁶⁰ İkrar, imanın sadece bir parçasını oluşturur. Bu sebeple kişi imanını ikrarın yanında tasdik ve amel ile tamamlamalıdır.

Ebû Hanîfe ise imanda ikrarın tek başına geçerli olmayacağını şöyle açıklar: “İman dil ile ikrar ve kalp ile tasdiktir. Sadece ikrar iman olamaz. Eğer sadece ikrar ile iman gerçekleşseydi bütün münafıkların mümin olmaları gerekirdi.”²⁶¹ İmanına ikrarda bulunan kimse, kalbi ile tasdik etmediği müddetçe Allah katında imanı kabul görmemektedir. Zira Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: “Ey

²⁵⁷ el-Bakara, 2/84-85.

²⁵⁸ Zeyd b. Ali, 2012, 156.

²⁵⁹ Zeyd b. Ali, 2012, 131.

²⁶⁰ Doğan, 2015, 225.

²⁶¹ Ebû Hanîfe, “*el-Vasiyye*”, 2019, 65.

Peygamber, kalpleriyle inanmadıkları halde ağızlarıyla inandık diyenlerle, Yahudilerden o küfür içinde koşuşanlar seni üzmesin."²⁶² Yüce Allah bu âyetle kalbinde tasdik olmadığı halde imanına ikrarda bulunan kimseye bu dünyada insanlar tarafından mümin ismi verilse bile Allah katında bu imanının kabul görmeyeceğini kesin bir şekilde bildirmiştir. Bunun yanında sadece ikrar ile iman sahibi olunursa münafıkların hepsinin mümin kabul edilmesi gerekmektedir. Oysaki Yüce Allah: "...Allah tanıklık eder ki münafıklar (inandık derken) kesinlikle yalan söylemektedirler."²⁶³ buyurmuştur. Bu sebeple ikrar tek başına imanı karşılamayıp tasdik ile birleştiğinde anlamlı olur. İmanda ikrar bir rükün değildir. Onun bir şartı veya parçasıdır. Dolayısıyla geçerli bir özür durumunda (ikrah) ikrar sorumluluğu düşer. Ancak kişi, ikrarda bulunması mümkün iken açıklamayıp gizlerse kâfir olur. Çünkü lisân kalbin tercümanıdır.²⁶⁴

Kâsım b. Sellâm ise *Kitâbu'l-İman*'da, imanı söz olarak tanımlayıp, ameli imana dahil etmeyen kimselere özel bir başlık açarak onların bu görüşünün geçersiz olduğunu belirtmektedir. Ona göre, iman için dilin ikrarının yeterli olması ancak İslâm'ın başlangıcında kabul görmüştür. O dönemde ikrar eden kişi mümin ismini kazanmaktadır. Kerramiyye'ye nispet edilen "iman ikrardan ibarettir" anlayışının İslâm'ın başlangıcında geçerli olan bu uygulamanın sonraki dönemlere genellenmesi ile meydana geldiğini bu sebeple sorunlu bir yaklaşım olduğu görüşündedir.²⁶⁵ Zira hicretten sonra ikrarın yanında ameller de imana ilave edilmiştir. O, bu düşüncesini şu ifadelerle açıklamaktadır:

Allah, imanın aslını, kalbin mârifetiyle başlattı, daha sonra sözle ifadeyi onun şahidi kıldı, amelleri ise imanın doğrulayıcısı yaptı. Böylece Allah, her uzva ötekine vermediği bir amel vermiştir. Kalbin fiili inanmak, dilin fiili konuşmak, elin fiili tutmak, ayağınki ise yürümeğidir. Amel/eylem bütün bunları içine alır.²⁶⁶

Kâsım b. Sellâm, imanın söz olduğunu söyleyen kişinin aynı zamanda onun amel olduğunu da kabul etmiş olacağı şeklinde felsefî bir analizde bulunur.²⁶⁷ Zira söz, dilin meydana getirdiği eylemle oluşmaktadır. Onun dilin eylemlerine dair getirdiği deliller ise şöyledir:

²⁶² el-Maide, 5/41.

²⁶³ el-Münafikûn, 63/1.

²⁶⁴ Aliyyül Kâri, 2020, 220.

²⁶⁵ Çınar, 2020, 355.

²⁶⁶ Kâsım b. Sellâm, 2019, 49.

²⁶⁷ Çınar, 2020, 365.

“Allah’ın razı olmadığı sözü gece düzüp kurarlarken, onu insanlardan gizliyorlar da, kendileriyle beraber olan Allah’tan gizleyemiyorlar. Allah işlediklerinizin hepsini bilmektedir.”²⁶⁸ Bu âyette Allah, “söz” kelimesini kullanmış ve sonra onu (yaptıkları her şey anlamında) eylem (amel) olarak isimlendirmiştir.²⁶⁹

“Ey Muhammed! Seni yalanlarsa, ‘Benim yaptığım bana, sizin yaptığınız sizedir; benim yaptığımdan siz sorumlu değilsiniz, sizin yaptığınızdan da ben sorumlu değilim’ de.”²⁷⁰ Burada Resûlullah’ın onlarla ilgili eylemi, onları sözlü olarak Allah’a çağırması değilse, ya nedir? Onlar da onun bu çağırısına yalanlayarak cevap vermediler mi?²⁷¹ sorusuyla onların cevaplarının (söz) da, eylem olarak isimlendirildiğini bildirir.

Bir başka âyette ise şöyle buyrulmaktadır: “Ey Davud Ailesi! Şükür makamında amel işleyin. Kullarımdan şükredenler pek azdır.”²⁷² Kâsım b. Sellâm, şükürün genelde dil ile yapılan hamd ve övgü anlamına geldiğinden hareket ederek âyette şükür ile amelin birlikte zikredilmesinden, imanda ikrarın aynı zamanda bir eylem olduğu sonucunu çıkarmıştır. Bu görüşlerinin Kur’ân’ın zâhirî anlamı ve âlimlerin eserlerine dayandığını, Arap dilinde de herkesçe kabul edildiğini belirtir.²⁷³ Öyle ki Kâsım b. Sellâm, dilbilgisi açısından mümin vasfının kazanılmasına: “Bir kısım insanı namazda görürsün. Fakat bunların kimisi namaza yeni başlamıştır. Öyle ki onların kimisi rükûda iken kimisi secdede, kimisi kıyam esnasında kimisi de oturma sırasında namaza yetişmiş olabilir. Ama bütün bunların hepsine namaz kılan (musalli) ismi gerekli olur.”²⁷⁴ Bu durum Araplar arasında yaygın bir ifade kalıbı olup iman için de aynı durum söz konusudur. Kişi ikrar etmekle mümin vasfını kazanır. Ancak müminler, emredilen iyiliklerle birlikte ikrarları, tasdikleri ve amelleri itibarıyla farklı mertebelere sahip olmaktadır²⁷⁵ şeklindeki beyanlarıyla açıklık getirmeye çalışmaktadır.

²⁶⁸ en-Nisa,4/108.

²⁶⁹ Kâsım b. Sellâm, 2019, 50.

²⁷⁰ el-Yunus, 10/41.

²⁷¹ Kâsım b. Sellâm, 2019, 50.

²⁷² es-Sebe, 34/13.

²⁷³ Kâsım b. Sellâm, 2019, 51.

²⁷⁴ Kâsım b. Sellâm, 2019, 48.

²⁷⁵ Kutlu, 2017, 86.

Öyle anlaşılıyor ki sonuç olarak üç âlim de tek başına ikrarı iman için yeterli bulmamaktadır. Zeyd b. Ali ve Kâsım b. Sellâm imanda ikrarın sadece Mekke dönemi için yeterli olduğu konusunda hemfikirdir. Medine dönemine gelindiğinde ise imanın hakikati amel olmuştur. Amel olmaksızın sadece ikrar kişiye fayda vermemektedir. Zeyd, ikrarı imanın sadece bir parçası olarak kabul edip, tasdik ve amel ile birleştiğinde anlamlı olduğunu savunmaktadır. Kâsım b. Sellâm ise imanın tasdik ile başladığını, ikrar ile imana şahit tutulduğunu ve amel ile iman doğrulandığını bildirir. Bunun yanında aklî ve naklî deliller getirerek ikrarın kuru bir sözden ibaret olmayıp, aynı zamanda eylem olduğunu ifade ettiği görülür. Ebû Hanîfe de aynı çizgide yaklaşım gösterip iman için ikrarı tek başına yeterli görmez. İkrar tek başına iman kabul edildiği takdirde münafıkların da mümin olması gerekir. Bu ise mümkün değildir. Ona göre, ikrar, tasdik ile birleştiğinde bir anlam kazanır ve kişiyi iman sahibi yapar.

1.4. İMANDA TADİK VE MÂRİFET İLİŞKİSİ

Tasdik ile mârifet kalbî bir eylem olmakla birlikte aralarında bir farklılık da bulunmaktadır. Tasdik, iradî bir eylem ile gerçekleşirken, mârifet'te bu durum söz konusu değildir. İstılahta iman, “tasdik etmek, inanmak”²⁷⁶ anlamına gelip; zıddı ise tekzib (inkâr)dir. Mârifet ise; “bir şeyi tefekkür ederek ve etkisi veya sonuçlarını iyice düşünerek onu kavramak”²⁷⁷ anlamında olup, mistik bir bilgi türüdür. Zıddı ise cehâlettir. İman, bilgi (mârifet) kabul edildiğinde, küfrün de cehâlet olması gerekir. Ancak bir şeyi bilmeyen kimse onu yalanlayan konumunda değildir.²⁷⁸ Bu iki kelime aynı anlamı karşılamamakla beraber aralarında sıkı bir ilişki bulunmaktadır. Bilgisizlik küfre yol açtığı gibi, bilgide imana sevk etmektedir. Bilgisizliğin inkârı davet edişinin yanında, bilgi de tasdike davet etme temayülü gösterdiğinden, iman çoğu kez “bilgi” adını almıştır. Ancak bu, bilginin imanın özü olduğu anlamına gelmemektedir.²⁷⁹

Mâtürîdî, imanın mârifet olarak tanımlanmasına şöyle açıklama getirir. “İman –tasdike sevk eden mârifet’in bulunması halinde- tasdikten ibarettir.” Yani iki kavram arasındaki bu bağlantı sebebiyle iman mârifetle tanımlanmıştır.²⁸⁰ Zira

²⁷⁶ Sinanoğlu, 2001, 214.

²⁷⁷ el-İsfahânî, 2020, 655.

²⁷⁸ Mâtürîdî, 2020, 724.

²⁷⁹ Izutsu, 2005, 188.

²⁸⁰ Mâtürîdî, 2005, 724.

Yüce Allah şöyle buyurmuştur: “Kendileri de bunların hak olduklarını kesin olarak bildikleri halde, sırf zalimliklerinden ve büyüklük taslamalarından ötürü onları inkâr ettiler. Bozguncuların sonunun nasıl olduğuna bir bak!”²⁸¹ Burada inkârcıların kalben bildiklerinin (mârifet) tek başına iman etmeye yetmediği görülmektedir. Yine Yüce Allah’ın İbrahim’e (as) olan hitabı da bunun gibidir. “Rabbi ‘Yoksa inanmıyor musun?’ demişti. O ‘Hayır inanıyorum, fakat kalbim tam kanaat getirsin diye’ cevabını verdi.”²⁸² Burada Allah (cc) ‘Benim haberime veya benim hakkımda bildiğin şeylere inanmadın mı’ anlamında hitapta bulunmuş, “Bilmedin mi?” diye hitap etmemiştir.²⁸³

Ebû Hanîfe, mârifeti Allah ve Resûlü’nün bilgisi olarak açıklamaktadır.²⁸⁴ Ancak imanı sadece mârifet olarak tanımlayan grupları reddederek şöyle bir açıklamada bulunmuştur. “İman; tasdik, mârifet, yakîn, ikrar ve İslâm’dır.”²⁸⁵ Ona göre, bu terimlerin hepsi iman anlamına gelmekle birlikte onun muhtelif yönlerini ifade etmektedirler. Mârifet tek başına iman için yeterli olmayıp, tasdik ve ikrar ile bir araya geldiğinde anlamlı olmaktadır. İnsanlar, Yüce Allah’ı bilme ve tasdik etmeleri ile mümin, inkâr etmeleri nedeniyle de kâfir olurlar²⁸⁶ ifadesi ile imanda mârifet ve tasdik bir arada bulunmasının gerekliliğini belirtir. Ebû Hanîfe’nin iman tarifinde tasdik ile mârifet arasında atfın bulunuşu ise onun aklî tasdiki kalbin mârifetinden farklı gördüğü içindir.²⁸⁷

Ebû Hanîfe, tasdik ve mârifet (bilgi) görüşünü “*er-Risâle*” adlı eserinde de şu ifadelerle dile getirmiştir:

“Kişi, tasdiki dolayısıyla mümin; görevlerinin bir bölümünü bilmemesinden ötürü de cahil diye isimlendirilmektedir. Cahil olan kimse bilmediğini öğrenebilir. Şu halde Allah ve Resûlü’nü bilmekten sapıp uzaklaşan kimsenin durumu, mümin olduğu halde öğrenebileceği şeyleri bilmekten sapan kimse gibi olur mu?”²⁸⁸

Zeyd b. Ali’nin risâlelerine bakıldığında ise imanın mârifet boyutuna yer vermediği görülmektedir. O, daha çok tasdik ve amel boyutuna değinmekte ve imanın hakikatini amel kabul etmektedir. Zeydî imam Hamîdan b. Yahyâ, Hz.

²⁸¹ en-Neml, 27/14.

²⁸² Bakara, 2/260

²⁸³ Mâtürîdî, 2005, 725.

²⁸⁴ Watt, 2010, 186.

²⁸⁵ Ebû Hanîfe, “*el-Âlim ve ’l-Müteallim*”, 2019, 12.

²⁸⁶ Ebû Hanîfe, “*el-Âlim ve ’l-Müteallim*”, 2019, 29.

²⁸⁷ Doğan, 2015, 207.

²⁸⁸ Ebû Hanîfe, “*er-Risâle*”, 2019, 61.

Ali'nin, "iman, söylenmiş söz, yapılmış amel ve akıllarla bilmektir" şeklindeki iman tarifini esas alarak Zeydiyye'nin iman tarifine "akıllarla bilmek" ifadesini eklemiştir.²⁸⁹ Zeyd b. Ali'de böyle bir açıklama bulunmamaktadır.

Kâsım b. Sellâm, söz ve amel olmaksızın, mârifet ile imanın gerçekleştiğini savunanların, Allah'ın ve Resûlü'nün sözlerini yalanlayarak, Hanîf dininin dışına çıktıklarını belirtmiştir.²⁹⁰ Zira Yüce Allah: "*Allah'a, bize indirilene, İbrâhîm ve İsmâîl'e... gönderilene inandık deyiniz.*"²⁹¹ buyurarak, kendisini bilmeyi (mârifet) farz kıldığı gibi, sözlü itirafı da aynı şekilde farz kılmıştır.²⁹²

Kâsım b. Sellâm, Yüce Allah'ın "*Kendilerine kitap verdiklerimiz, Peygamber'i öz oğullarını tanıdıkları gibi tanırırlar. Böyle iken içlerinden bir topluluk hak ve hakikati bile bile gizliyorlar.*"²⁹³ beyanını mârifet'in iman için yeterli olmadığına delil görmüştür. Bu ilâhî beyanda Yüce Allah, Peygamber'i (sav) kesin bir şekilde bilmelerine rağmen dilleriyle şehâdet etmedikleri için onların Peygamber'i (sav) bu şekilde bilmelerini iman kabul etmemektedir.²⁹⁴

Kâsım b. Sellâm, Allah'ın insanlara emrettiği imanın mârifet olarak kabul edildiğinde, ne İslâm'ın Câhiliyye'den, ne de dinlerin birbirinden farkının kalmayacağını savunur. Çünkü Allah Teâla, insanlardan imanlarını açıkça ikrar²⁹⁵ etmelerini ve O'na ortak koşmamalarını istemektedir.

Öyle anlaşılıyor ki Cehmiyye'nin "iman, mârifettir"²⁹⁶ iddiası üç âlim tarafından da gerek nasslar gerekse aklî delillendirmelerle reddedilmiştir. Zeyd b. Ali, Cehmiyye'nin aksine imanın tasdik ve amel boyutuna önem vererek, imanın hakikatini amel olarak görmüştür. Kâsım b. Sellâm da aynı şekilde amel olmaksızın sadece mârifeti iman için yeterli bulmamıştır. Ebû Hanîfe'ye göre ise mârifet, imanın muhtelif yönlerinden sadece biridir. Tek başına imanı oluşturmayıp, ikrar ve tasdik ile bir arada bulunduğu imanı tamamlamaktadır.

²⁸⁹ Doğan, 2015, 206.

²⁹⁰ Kâsım b. Sellâm, 2019, 53.

²⁹¹ el-Bakara, 2/136.

²⁹² Kâsım b. Sellâm, 2019, 53.

²⁹³ el-Bakara, 2/146.

²⁹⁴ Kâsım b. Sellâm, 2019, 53.

²⁹⁵ el-Bakara, 2/136; Âl-i İmrân, 3/84.

²⁹⁶ Eş'arî, 2019, 204; Şehristânî, 2011, 86; Bağdâdî, 2020, 156.

1.5. İMAN-AMEL İLİŞKİSİ

İslam ilâhiyatında iman-amel ilişkisi; amel, imanın öz yapısına ilhak edilen ve ondan ayrı düşünülemeyen bir kavram mı yoksa imanın bir gereği olarak, onun doğal sonucunu mu oluşturduğu soruları etrafında şekillenmiştir. Mürcîîlerin, amel ile imanı birbirinden ayırması ile ortaya çıkan problem alanı Cehm b. Safvân'ın ameli tamamen reddetmesi ile daha karmaşık bir hal almıştır. Bu görüşlere karşılık Hâricîler ise imanda ameli temel bir unsur kabul ederek büyük günah işleyen kimseyi “irtidat” ile suçlamışlardır. Böylece iman için amel vazgeçilmez görülerek ona büyük bir değer atfedilmiştir. Hadis taraftarları da ameli imandan bir cüz kabul ederek, amelsiz imanı kabul etmemektedirler. Ebû Hanîfe ise Mürcie ile paralel olarak iman-amel ayrılığını savunmaktadır. Ancak ayrıntılara inildiğinde ikisi arasında ciddi farklar bulunduğu gözlemlenir. Ebû Hanîfe, Mürcie'nin aksine iman ile amel arasında kuvvetli bir ilişki bulunduğunu kabul etmiştir.

Zeyd b. Ali, imanı “biri tasdik, diğeri de amel ve takva”²⁹⁷ olarak ikiye ayırır. Ancak ona göre, imanda aslolan ameldir.²⁹⁸ Amel olmadığı müddetçe iman gerçekleşmemektedir. İmanın tasdik boyutu yalnızca Mekke döneminde İslâm'a ilk muhatap olanlar için geçerlidir. Bu dönemde namaz, zekât, oruç, hac gibi ibadetler henüz emredilmemiş olması sebebiyle Allah'ı ve Resûlü'nün getirdiklerini samimi bir şekilde tasdik etmeyi iman için yeterli görmüştür. Mekke'de nâzil olan “*Rabbin sadece kendisine kulluk etmenizi ana ve babanıza iyi davranmanızı kesin bir şekilde emretti.*”²⁹⁹ âyetini bu görüşüne delil getirmektedir. Medine dönemine gelindiğinde ise taatlerin emredilmeye başlanması ile imanın hakikatinin amel olduğunu savunur. Zira Yüce Allah'ın: “*İman edip yararlı işler yapanların, Rableri tarafından hak olarak Muhammed'e indirilene inananların günahlarını Allah örtmüş ve hallerini düzeltmiştir.*”³⁰⁰, “*Şüphesiz iman edenler; Yahudilerden, Hristiyanlardan ve Sâbiüler'den de Allah'a ve ahiret gününe inanıp sâlih amel işleyenler için rableri katında mükâfatlar vardır...*”³⁰¹ ilâhî beyanları iman-amel birlikteliğine işaret etmektedir.

²⁹⁷ Zeyd b. Ali, 2012, 123.

²⁹⁸ Doğan, 2015, 224.

²⁹⁹ el-İsrâ, 17/23.

³⁰⁰ el-Muhammed, 47/2.

³⁰¹ el-Bakara, 2/62.

Zeyd b. Ali, imanın ne olduğunu soran Medineli kardeşinin mektubuna şöyle cevap vermektedir:

“Önce selâm ederim. Biz, Peygamber’in (sav) şöyle dediğini rivayet ediyoruz: İman altmış şubedir. En üstünü Allah’tan başka ilah olmadığına, yani ortaksız ve tek olduğuna şehâdette bulunmak, Peygamberlerine iman etmek ve getirdikleri şeyleri onaylamaktır. İmanın en alt mertebesi ise insanlara eziyet veren bir şeyi yoldan kaldırmaktır. İman dille söylenen sözdür, kalple tasdiktir ve organla ameldir. Bunlar birbirini takip eder. Netice itibariyle iman kötülüklerden uzak durmaktır. İmanı kötülüklerden uzak tutunuz ve boş sözlerden kaçınınız.”³⁰²

Zeyd b. Ali, ameli iman için ayrılmaz bir parça kabul edip ikisi arasındaki ilişkiyi ceset ve ruh şeklinde betimler.³⁰³ Ona göre, nasıl ki ceset ruhsuz bir anlam ifade etmiyorsa, ruh da cesetsiz olduğunda anlamsızdır. Bu ikisinin birbirinden ayrı düşünülmemesi gibi iman ile amel de ayrı düşünülmemektedir. Ne amelsiz bir iman, ne de imansız bir amel geçerlidir. İkisi bir araya geldiğinde anlam kazanmaktadırlar.

Yüce Allah’ın “*Ey iman edenler! Allah’a itaat edin, Resûle itaat edin ki amellerinizi boşa çıkarmayın.*”³⁰⁴, “*Erkek olsun kadın olsun her kim mümin olarak iyi işler yaparsa işte onlar cennete girerler. Ve zerre kadar haksızlığa uğratılmazlar.*”³⁰⁵ beyanları Allah’a ve Resûlü’ne itaat olmaksızın yapılan amellerin anlamsız olacağına en güzel şekilde işaret etmektedir. Müşrikler hakkında “*Fakat tevbe eder, namaz kılar ve zekât verirlerse, artık onlar dinde kardeşlerinizdir.*”³⁰⁶ âyeti ile tevbenin akabinde namaz ve zekât ameli yapıldıkları takdirde mümin vasfını alacaklarının ifade edilmesinde iman-amel birlikteliğini doğrulamaktadır.

Zeyd b. Ali, Yüce Allah’ın “*Müminler ancak o kimselerdir ki, Allah’ın adı anıldığı zaman yürekleri titrer. Kendilerine Allah’ın âyetleri okunduğu zaman bu onların imanını artırır. Onlar yalnızca Rablerine güvenirlere. Namazlarını özenle kılarlar, kendilerine verdiğimiz şeylerden bir kısmını Allah yolunda harcarlar. Onlar mümin olmayı hak etmişlerdir.*”³⁰⁷ beyanını tek tek ele alıp birincisini

³⁰² Doğan, 2015, 225.

³⁰³ Bkz. Zeyd b. Ali, 2012, 120.

³⁰⁴ el-Muhammed, 4/33.

³⁰⁵ en-Nisâ, 4/123-124.

³⁰⁶ et-Tevbe, 9/11.

³⁰⁷ el-Enfâl, 8/2-4.

kabul edip ‘biz böyleyiz’ deyip kendilerini mümin sayan, ikincisini ise ‘bilmiyorum’ diyerek inkâr eden ve dolayısıyla ameli imandan kabul etmeyenlerin delilinin çürük olduğunu bildirir.³⁰⁸ Zira bu âyetler bütün olarak ele alındığında, mümin olmayı hak edenlerin amellerin gereğini yapanlar olduğu anlaşılmaktadır.

Yüce Allah: “*Hâlbuki onlara, Allah’a kulluk etmeleri, Hanîfler olarak O’na yürekte inanıp boyun eğmeleri, namaz kılmaları ve zekât vermeleri emredilmiştir. Sağlam din de işte budur.*”³⁰⁹ buyurarak sağlam imanın taatler ile gerçekleşeceğini bildirmiştir. Zeyd b. Ali, kiblenin Mescid-i Harâm’a dönmesi üzerine nâzil olan “*Allah imanınızı zayi etmeyecektir.*”³¹⁰ âyetinde namazın, iman olarak isimlendirilmesini de amelin, imanın hakikati olduğuna delil saymaktadır.

Ebû Hanîfe’nin iman tanımlarında ise amel kavramı bulunmamaktadır. Ona göre, amel, imandan bir cüz olmayıp, onun bir gereğidir. Yani iman eden kimseler, farz olan eylemleri imanlarının bir sonucu olarak yerine getirirler. Allah’u Teâlâ’nın farz olan eylemleri müminlerin dini kabulünden sonra emretmesi bunu desteklemektedir. Zira Hz. Peygamber’in (sav) İslâm’ın ilk başlangıcında insanları Allah’ın birliğine şهادette bulunmaya çağırıldığı ve bu çağrıya icabet edenlerin ise mümin olarak isimlendirildiği bilinmektedir. O dönemde insanlar tasdiklerinden zaman sonra farzlarla muhatap olmuşlardır. Bu durum amelin imanın özünü oluşturmadığını göstermektedir.

Ebû Hanîfe, Yüce Allah’ın; “*İman eden kullarıma söyle, namazı dosdoğru kılınsınlar.*”³¹¹, “*Ey iman edenler, kısas size farz kılındı.*”³¹², “*Ey iman edenler, Allah’ı çok anın.*”³¹³ buyruklarında kulların mümin olarak isimlendirilmesinin akabinde eylemlerin emredilmesini iman ve amelin farklı şeyler olduğu görüşüne delil getirmiştir. Öyle ki amelin tevhid’den sonraki süreçte emredilmesi, ameli imana dahil eden grupların, amel olmaksızın imanın gerçekleşmeyeceği yönündeki iddialarını geçersiz kılmaktadır. Kur’ân-ı Kerim’de birçok yerde,

³⁰⁸ Bkz. Zeyd b. Ali, 2012, 143.

³⁰⁹ el-Beyyine, 93/5.

³¹⁰ el-Bakara, 2/143.

³¹¹ el-İbrahim, 14/31.

³¹² el-Bakara, 2/178.

³¹³ el-Ahzâb, 33/41.

“İman eden ve salih amel işleyenler”³¹⁴ şeklinde nidâda bulunulması iman ve amelin ayrı şeyler olduğunu göstermektedir.

Ebû Hanîfe’ye göre müminler, imanlarından dolayı namaz kılar, oruç tutar, zekât verir, hacceder ve Allah’ı zikrederler. Yoksa namaz, zekât, oruç ve haccetmekten dolayı iman etmiş olmazlar.³¹⁵ Yani yapılan ameller iman etmiş olmaları sebebiyledir. Farz olan amelleri yerine getirmeleri sonucu iman etmiş olmazlar. O, bu durumu borçlu bulunan bir kimse örneğine benzetir. Öyle ki borçlu öncelikle borcunu kabul eder, daha sonra da onu îfâda bulunur. Önce îfâda bulunup sonra da borcunu kabul etmesi söz konusu değildir. Zira borcunu kabul etmesi ödemesinden dolayı değil; bilakis ödemesi, borcunu kabul etmesinden dolayıdır.³¹⁶ Aynı şekilde köleler de hizmetleri dolayısıyla köle olmayıp, köle olmalarının bir sonucu olarak hizmette bulunmaktadırlar. Hizmetlerinde aksaklıkların bulunması onlardan köle vasfını kaldırmamaktadır. İman-amel ilişkisinde de aynı durum söz konusudur. Kişinin farz olan amelleri îfâda bulunması iman etmesinin bir sonucudur.

Mümin bir kimsenin, Allah’ın emirlerini yerine getirmedeki zayıflığı ondan imanı kaldırmamaktadır. Çünkü bir insandan iyi amelin yanında kötü amellerin sudûr etmesi mümkündür. Yüce Allah: “*Biz kıyamet günü için adalet terazileri kurarız; artık kimseye hiçbir şekilde haksızlık edilmez. Yapılan, bir hardal tanesi kadar dahi olsa, onu getirir oraya koyarız. Hesap görücü olarak biz yeteriz.*”³¹⁷ buyurarak o gün zerre miktarı dahi olsa herkese hakkının verileceğini bildirir. Bu durumda kötü amellerin kişiyi imansız kıldığı söylenemez.

Ebû Hanîfe, bu kimselerden farz kılınan eylemleri yapmamaları sebebiyle mümin ismi kaldırmaz. Ona göre, bu kimselerin günahkâr mümin veya hatalı, âsi mümin olarak isimlendirilmesi daha doğrudur. Bu bakımdan kible ehlini mümin kabul eder. Onların yerine getirmedikleri herhangi bir farz sebebiyle imandan çıkacağını kabul etmez. İmanla birlikte bütün farzların gereğini yapan ve Allah’a itaat eden kimse cennet ehliendir. İman ve ameli terk eden kimse ise, kâfir ve cehennemlidir. İmanı bulunmakla birlikte farzların bir kısmını terk eden kimseye

³¹⁴ el-Bakara, 2/25; Nisa, 4/57; A’raf, 7/42; Yunus 10/9; Hud,11/23; İbrahim 14/23; Hac,22/23; Ankebut, 29/58; Secde, 32/19; Buruc,85/11 ve daha pek çok yerde zikredilmektedir.

³¹⁵ Ebû Hanîfe, “*el-Âlim ve’l-Müteallim*”, 2019, 11.

³¹⁶ Ebû Hanîfe, “*el-Âlim ve’l-Müteallim*”, 2019, 12.

³¹⁷ el- Enbiya, 21/47.

ise günahkâr mümin ismini vermektedir. Onun azap görmesi yahut affedilmesi Allah'ın dilemesine bağlıdır.³¹⁸

Ebû Hanîfe'ye göre, amel ve imanın birbirinden farklı şey olduğunu bazı durumlarda müminlerin amellerden muaf olması da desteklemektedir. Kişinin muaf bulunduğu durumlarda ondan imanın uzaklaştığı söylenememektedir. Öyle ki hayız dönemindeki kadın namazdan muaf tutulmuştur. Bu durumda, ondan imanın kaldırıldığını yahutta imanını terk etmesinin emredildiğini söylemek caiz değildir. Aynı şekilde hayız dönemindeki kimseye “orucu terket, sonra da kaza et” diye emredilmesinin “imanı bırak, sonra kaza et” şeklinde yorumlamasını caiz görmemiştir.³¹⁹

Ebû Hanîfe, Allah'ı ve emirlerini kalp ile tasdik, dil ile ikrar eden kimseyi mümin kabul ederek, Allah'ın insanları kalplerindeki şeylerden ötürü mümin veya kâfir³²⁰ olarak isimlendirdiğini belirtmektedir. O, *el-Fıkhü'l-Ebsat'ta*, Allah'ı kabul edip iman eden ancak imanın icaplarını yerine getirip, amelde bulunmadan ölen kimsenin durumu sorulduğunda “O mümindir, ahiretteki durumu ise Allah'ın dilemesine bağlıdır”³²¹ cevabını vermektedir. Ancak Ebû Hanîfe'nin ameli imandan ayrı tutarken onu değersizleştirmesi söz konusu değildir. “*Kim zerre miktarı iyilik işlerse karşılığını görür, kimde zerre miktarı kötülük işlerse onun karşılığını görür*”³²², “*Bir iş yapanın amelini elbette boşa çıkarmam*”³²³, “*Yalnız işlediklerinizin karşılığı ile cezalandırılacaksınız*”³²⁴, “*Küçük, büyük her şey yazılıdır*”³²⁵ ilâhî beyanları ışığında yapılan amellerin mutlaka karşılığının alınacağını belirtir.

Kâsım b. Sellâm'a göre, iman; niyet, söz ve amelin toplamıdır.³²⁶ O, amellerin imanın bir parçası olduğu görüşünü, imanda artma teorisiyle ilişkilendirerek açıklamıştır. Ona göre, Allah, İslâm'ın başlangıcında rahmetiyle insanlara kolaylık sağlayarak iman için dil ile ikrarı yeterli görmüştür. Böylece şehâdetinde bulunan kimseler mümin ismini almıştır. Medine döneminde ise İslâm'a

³¹⁸ Ebû Hanîfe, “*erRrisâle*”, 2019, 62.

³¹⁹ Ebû Hanîfe, “*el-Vasiyye*”, 2019, 66.

³²⁰ Ebû Hanîfe, “*el-Âlim ve'l-Müteallim*”, 2019, 21.

³²¹ Ebû Hanîfe, “*el-Fıkhü'l-Ebsat*”, 2019, 43.

³²² ez-Zilzâl, 99/7-8.

³²³ Âl-i İmrân, 3/195.

³²⁴ Yâsîn, 36/54.

³²⁵ el-Kamer, 54/53.

³²⁶ Kâsım b. Sellâm, 2019, 37.

gönülden bağlılığın oluşması akabinde sayısal olarak imanın şubeleri artırılmaya başlanmıştır. Her yeni emredilen amel, imanın yeni bir boyutunu oluşturmuştur. Kâsım b. Sellâm ‘a göre dilin ikrarı ve kalbin tasdiki de bir çeşit ameldir. Bu sebeple ameller arasında ayırım yapılması düşünülemez, hepsi imanın bir parçasıdır.³²⁷

Kâsım b. Sellâm amellerin imanın bir parçası olduğu şeklindeki iman görüşünü, Yüce Allah’ın “...Allah imanınızı asla zayi edecek değildir. Çünkü Allah insanlara karşı çok şefkatli, çok merhametlidir.”³²⁸ âyeti ile de delillendirmektedir. Bu âyet kıblenin değişmesi ile müminler arasında cereyan eden ‘namazlarda Kâbe’ye yönelmenin emredilmesinden önce ölmüş olan kimselerin namazlarının ne olacağı’ probleminin Hz. Peygamber’e (sav) sorulması ile nâzil olmuştur. Dolayısıyla da Yüce Allah’ın “Allah imanınızı asla zayi edecek değildir” beyanı namazın (amelin) imandan bir parça olduğuna açık bir delildir.

Kâsım b. Sellâm, Hz. Ebû Bekir’in zekât vermeyenlerle savaşmasında ameli imandan bir parça kabul ederken delil gösterir. Öyle ki bu savaş, Peygamber’in müşriklere açtığı savaş gibidir. Kan dökülmesi, insanların esir alınması ve malların ganimet olarak ele geçirilmesi itibariyle iki savaş arasında bir fark yoktur. Çünkü onlar zekâtı inkâr etmiyorlar, sadece onu vermeyi reddediyorlardı. İslam’ın bütün emirleri aynı şekildedir. Her farz geldiğinde önceki emirlere ilave edilmiş ve imanın bir parçası olmuştur. İman ismi bunların bütününe kapsamı sebebiyle onları kabul edenler mümin ismine haiz olmuşlardır.³²⁹

Kâsım b. Sellâm, bu yaklaşımı ile imanın Kur’ân gibi peyderpey indiğini savunmaktadır. Müminlere Allah’ın birliğini ikrardan sonra namaz emredilmiştir. Böylece namaz imanın şubelerine eklenmiştir. Bir sonraki aşamada ise zekât emredilerek, zekâta imanın şubelerine eklenmiş ve bu şekilde imanın kapsamı her yeni farz ile genişlemiştir. Hadislerde belirtilen iman esaslarındaki farklılık³³⁰ bu sebeptedir. İman esaslarındaki bu artış Kur’ân’ın inzâli boyunca devam etmiştir.

³²⁷Bkz. Kutlu, 2017, 90.

³²⁸ el-Bakara, 2/143.

³²⁹ Kâsım b. Sellâm, 2019, 26.

³³⁰ İman esaslarının sayısı hadislerde dört, beş, dokuz ve daha fazla zikredilmektedir. Ayrıntı için bkz. Buhârî, Kitâbu’l-İman; Müslim, Kitâbu’l-İman.

Hız. Peygamber'in "Bugün size dininizi ikmal ettim ve size nimetimi tamamladım"³³¹ ilâhî beyanı ile son şeklini kazanmıştır. Kâsım b. Sellâm bu yaklaşımı ile bütün taatleri imanın bir detayı kabul ederek onunla özdeşleştirmektedir.

Kısaca ifade edecek olursak Zeyd b. Ali ve Kâsım b. Sellâm'ın iman-amel ilişkisinde ortak görüşe sahip oldukları söylenebilir. Öyle görünüyor ki iki âlimde ameli iman için vazgeçilmez bir unsur kabul etmektedirler. Özellikle Medine döneminden itibaren taatlerin emredilmesiyle birlikte amel imanın bir parçası olmuştur. Ancak Kâsım b. Sellâm'ın amel yaklaşımına baktığımızda ince bir ayrıntı göze çarpmaktadır. O dilin ikrarını ve kalbin tasdikini de bir çeşit amel kabul eder. Ameller arasında ayırım yapılamayacağını bu sebeple taatlerin hepsinin imanın bir parçası olduğunu belirtir. Ebû Hanîfe ise bu konuda, iki âlimden farklı bir yaklaşım sergilemektedir. O amelleri imandan bir parça kabul etmez. Ona göre farz olan taatler müminlerin dini kabulünden sonra emredilmiştir. Bu sebeple ameller imandan bir cüz olmayıp iman gereği olarak ifâ edilmelidir.

1.6. İMANDA İSTİSNA

İstisna, ıstılahta daha önceki sözün içerisinde bulunan şeyin bir kısmını dışarıda bırakmak veya sözün tamamının hükmünü o şeyden hazfetmektir.³³² Kelâm ilminde ise "inşallah müminim" anlamında kullanılmaktadır. Kesin iman hükmü olan "ben müminim" ifadesini, "eğer Allah isterse" (inşallah) şeklinde kısa bir tâbir ekleyerek şartlı bir biçime sokmak anlamındadır.³³³ Daha açık bir şekilde söyleyecek olursak kişi imanından emin olarak ben gerçekten müminim mi demesi gerekir yoksa imanının geçerliliğini Allah'ın iradesine mi bırakması gerekir.

Kur'ân-ı Kerim'de "*Hani onlar (bahçe sahipleri), sabah olurken (kimse görmeden) onu (mahsullerini) devşireceklerine yemin etmişlerdi. Onlar istisna da etmiyorlardı.*"³³⁴ ifadesiyle istisna kavramına açık olarak yer verilmektedir. Bir başka âyette ise "*Allah izin verirse" demeden hiçbir şey için, "Şu işi yarın*

³³¹ el-Mâide, 5/3.

³³² el-İsfahânî, 2020, 198.

³³³ Izutsu, 2005, 255.

³³⁴ el-Kalem, 68/18.

*yapacağım” deme!*³³⁵ şeklinde yer almaktadır. Esasında Kelâm ilminde istisna, ilk dönem iman kavramı etrafındaki münakaşalarla bağlantılı olarak ortaya çıkan itikadî bir meseledir. Kelâm literatüründe istisna konusunda ileri sürülen görüşler üç grupta değerlendirilmektedir.

1. Mümin gerçekten mümin, kâfir de gerçekten kâfirdir. İmanda şüphe olmadığı gibi inkârda da şüphe olmaz. Bu nedenle kişinin, “Ben inşallah müminim” demek yerine şüphe duymaksızın “Ben gerçekten müminim” demesi gerekir.³³⁶ Yüce Allah: “*Peygamber Rabbi tarafından kendisine indirilene iman etti, müminler de. Her biri Allah’a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine iman ettiler.*”³³⁷ buyruğuyla istisna yapmaksızın inanan herkesin iman sahibi olacağını bildirmektedir.³³⁸ “*Müminler ancak, Allah’a ve Resûlüne iman eden, sonra şüpheye düşmeyen, Allah yolunda malları ve canlarıyla cihad eden kimselerdir.*”³³⁹ âyeti ise imanın şüphe olmaksızın gerçekleştiğini belirtmektedir. Ebû Hanîfe ve Matürîdiye âlimleri bu doğrultuda imanda istisna yapılamayacağı görüşündedir.³⁴⁰

2. Bir kimsenin “Ben gerçek müminim” diyebilmesi için mümin olarak can vereceğini kuşkusuz şekilde bilmesi gerekir. Bunun bilinebilmesi ise imkânsızdır. Bu sebeple “İnşallah müminim” diyerek istisna yapmak zorunlu olur. Eş’ariyye âlimleri bu görüştedir.³⁴¹ Onlara göre, “*Allah izin verirse” demeden hiçbir şey için, “Şu işi yarın yapacağım” deme!*”³⁴² âyeti, şart cümlesinin olmasını zarurî kılmaktadır.

3. Kişinin tasdik ve ikrar bakımından imanda istisnayı terk etmesi gereklidir. Fakat amellerin Allah nezdinde kabul görülmesinin bilinmemesi sebebiyle “İnşallah müminim” denilerek istisnada bulunulması daha uygundur.³⁴³ Kişi şart edatıyla istisnada bulunmayarak “ben müminim” dediğinde cennet ehlinden olduğunu ifade ederek kendini temize çıkarmaktadır. Oysa Yüce Allah:

³³⁵ el-Kehf, 18/23-24.

³³⁶ İlyas Üzüm, “İstisna (Kelâm)”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001, C. XXIII, s. 392–393.

³³⁷ el-Bakara, 2/285.

³³⁸ el-Mâtürîdî, 2020, 739.

³³⁹ el-Hucurât, 49/15.

³⁴⁰ Bkz. Ebû Hanîfe, “*el-Vasiyye*”, 65; “*Fıkhü'l-Ebsat*”, 42; Mâtürîdî, 2020, 737-744.

³⁴¹ Üzüm, 2001, 392–393.

³⁴² el-Kehf, 18/23-24.

³⁴³ Üzüm, 2001, 392–393.

*“Sizi yoktan var ederken ve siz annelerinizin karnunda cenin halinde iken, sizleri çok iyi bilen O’dur. Kendinizi temize çıkarmayın, O sakınanı çok iyi bilir.”*³⁴⁴ âyetiyle kendilerini temize çıkarmamalarını emretmektedir. Ahmed b. Hanbel, Kâsım b. Sellâm gibi Selefîyye âlimleri bu görüştedir.³⁴⁵

İman nazariyelerini incelediğimiz âlimlerin imanda istisna görüşlerini değerlendirdiğimizde Zeyd b. Ali bu konuda şunları söylemiştir: “Mümin olduğuna şahitlik ediyor musun? diye sana senden sorduklarında de ki; Ben Allah’a, ahiret gününe, meleklerle, kitaplara ve nebilere inanıyorum. Ben, söz ve sıfatla tamamlanan bir imana sahibim.”³⁴⁶ Bu ikrarın devamında ise amel kavramına yer vererek amel olmadığında mümin vasfının kazanılmayacağına işaret etmektedir. Bu konuda *“Müminler ancak... namazı kılarlar ve verdiğimiz rızıklardan da infak ederler. Onlar mümin olmayı hak etmişlerdir.”*³⁴⁷ âyetini delil göstermiştir. Dolayısıyla da Zeyd b. Ali’ye göre bir kişinin ben iman ettim demesi, ben Allah’ın emirlerini yerine getireceğim, diye söz vermesi anlamına gelmektedir.³⁴⁸ Onun bu açıklamalarında imanda istisnayı kabul ettiği görülmektedir. O burada amelsiz imanın gerçekleşmeyeceğine vurgu yapıp, amelin durumunun ise belirsizliği sebebiyle kişinin imanında istisna yapmasını gerekli görmektedir. Zeyd b. Ali’nin bu görüşüne karşılık Ebû Hanîfe ise imanda istisnayı caiz görmemiştir. Çünkü bir kişinin aynı anda hem mümin hem de kâfir olması mümkün değildir. Mümin gerçekten iman eden, kâfir gerçekten inkâr eden kimsedir.³⁴⁹ Dolayısıyla kişinin imanında şüphe olmamalıdır. Zira Yüce Allah *“Onlar gerçekten müminlerdir”*³⁵⁰, *“Onlar gerçekten kâfirlerdir”*³⁵¹ buyurmaktadır. Ona göre, kişi imanlıysa şüphe duymaksızın ben müminim diyerek imanını ikrar etmelidir. Yüce Allah’ın *“Müminler ancak Allah’a ve Resûlüne iman eden, sonra da asla şüpheye düşmeyen... kimselerdir.”*³⁵² buyruğu da onun bu görüşünü doğrulamaktadır. Ebû Hanîfe bu doğrultuda imanda şart cümlesi kullanılarak istisnada bulunulmasını kabul etmemektedir.

³⁴⁴ en-Necm, 53/32.

³⁴⁵ Bkz. Kâsım b. Sellâm, 2019, 37-45.

³⁴⁶ Doğan, 2015, 142.

³⁴⁷ el-Enfâl, 8/2-4.

³⁴⁸ Doğan, 2015, 223.

³⁴⁹ Ebû Hanîfe, “*el-Vasiyye*”, 2019, 65.

³⁵⁰ el-Enfâl, 8/4.

³⁵¹ en-Nisâ, 4/151.

³⁵² el-Hucurât, 49/15.

Hüseyin b. İskender *el-Vasiyye*'ye yazdığı şerhinde “inşallah müminim” ifadesinde iki ihtimal bulunduğu bildirir ve bunları değerlendirir.

a) Kişi istisna ile fiilî durumla ilgili meseleyi ilahî iradeye bırakarak askıya almak niyetindedir. Bu yaklaşım noksandır.

b) İstisnada niyeti gelecekteki bir duruma atıf ise, kabul edilebilir.³⁵³

Ancak burada kast edilen imanın özü olmayıp, imanın sürdürülürlüğü ve kabulüyle ilgili bir durumdur. Ebû Hanîfe'nin bu manada istisnayı kabul ettiğine dair risâlelerinde açık bir ifade bulunmamaktadır.

Zira Ebû Hanîfe, Harisî ve Haskefi'nin rivayetinde, kendisine “Ben müminim” demeyi kendilerini cennet ehlinden saymış olacakları sebebiyle hoş karşılamayan kimseler sorulduğunda, onların şeytanın hile ve tuzağına düşerek Yüce Allah'ın en büyük nimeti İslâmı tek ettiğini ve Hz. Peygamber'e muhalefette bulduklarını bildirmektedir. Bunun yanında Ashab-ı kiramın imanı kendilerine nispet ettiğini, Resûlullah'ın da aynı şekilde yaptığını belirttiklerine şahit olduğunu ifade eder.³⁵⁴

Ebû Hanîfe'ye göre kişinin imanında şüphe etmeyip “ben müminim” diyerek Allah'ın rahmetinden ümit kesmemesi gerekmektedir. Ancak “ben müminim” derken amel bakımından da kusursuz olmasını gerekli görerek şu rivayeti zikretmektedir. Bana Hârise b. Mâlik b. Nu'man'ın rivayetinde bildirildiğine göre;

Hz. Peygamber ona: “Nasıl sabahladın?” diye sorar. O da “Gerçek mümin olarak sabahladım” cevabını verir. Hz. Peygamber (sav) bunun üzerine, “Söylediğine dikkat et, çünkü her hakkın bir de hakikati vardır, senin imanının hakikati nedir?” Hârise: “Gündüzlerimi susuz, gecelerimi uykusuz geçinceye dek nefsimi dünyadan uzak tuttum. Öyle ki Rabbimin arşına bariz bir şekilde bakıyor, orada birbirlerini ziyaret eden cennet ehlini seyrediyor yahut ta orada birbirlerine düşman olan cehennem ehline nazar ediyor gibiyim.” demesi üzerine Hz. Peygamber: “İsabet ettin, devam et” der ve daha sonra “Kim Allah'ın kalbini nurlandırdığı kimseye bakmak isterse Hârise'ye baksın” buyurur.³⁵⁵

Ebû Hanîfe'nin imanda istisnayı kabul etmemekle birlikte kişinin hakkıyla “ben müminim” diyebilmesi için imanın gereğini yerine getirmesini gerekli görüp,

³⁵³ Izutsu, 2005, 257.

³⁵⁴ Beyazîzâde, 2017, 127. (Beyazîzâde Ahmed Efendi bu rivayetin Ebû Hanîfe'nin risâlelerinde geçmeyip ancak Müsnedlerinde bulunduğunu bildirmektedir.)

³⁵⁵ Ebû Hanîfe, “*el-Fıkhu'l-Ebsat*”, 2019, 41.

iman ettiği halde namaz kılmayıp, zekât vermeyen, oruç tutmayan amellerini yerine getirmeyen kimsenin ahiretteki durumunun Allah'ın dilemesine bağlı olduğunu, dilerse azap edeceğini, dilerse rahmet edeceğini bildirmektedir.³⁵⁶

Ebû Yusuf ve Esed b. Amr'ın rivayet ettiğine göre Ebû Hanîfe; Eğer sana “Sen, Allah yanında müminsin” derlerse; “Ben mümin olduğumu kendi bilgimle biliyorum, Allah'ın ilmi konusunda ise kesin bir hüküm veremem. Hz. İbrahim'e Rabbi “inanmadın mı?” diye sorduğunda “evet inandım”³⁵⁷ dediği gibi diyorum”³⁵⁸ cevabının verilmesini istemiştir. Ebû Hanîfe imanda istisnayı kabul etmemenin yanında, kişiye “mümin misin?” diye sorulduğunda “Allah bilir” derse onun imanında şüphe olduğunu ancak bu şüphenin onu münafık yapmadığını bildirir.³⁵⁹

Kâsım b. Sellâm ise kişinin, tasdik ve ikrar açısından imanda istisnasını uygun görmemekle birlikte, amellerin kabulü açısından imanda istisna yapılması gerektiğini savunur. Onun bu yaklaşımı, ameli imana dahil etmesinden kaynaklanmaktadır. Zira Kâsım b. Sellâm, imanda istisnayı kabul edenler hakkında, onların nefislerini temize çıkarma korkusu sebebiyle kesin müminim demeyi çirkin gördüklerini belirtmiştir.³⁶⁰ Kişi ben müminim dediğinde Allah katında kendini kâmil bir mümin olduğunu iddia etmiş olacağı sebebiyle hoş görülmemektedir. Dünyevî hükümlere gelince mümin olarak isimlendirilirler. Çünkü onların velâyetleri, hayvan kesmeleri, şahitlikleri, evlilikleri ve diğer davranışları hep mümin sayılmış olmalarına göredir.³⁶¹

Kâsım b. Sellâm, Muhammed b. Kesîr, Evzâî'den şöyle nakletmektedir: “Müminim diyen kimse de, Allah dilerse (inşallah) müminim diyen kimse de doğruyu söylemiştir. Çünkü Allah Teâla şöyle buyurmaktadır: “*And olsun ki, Allah dilerse siz güven içinde, korkmadan Mescid-i Harâm'a gireceksiniz.*”³⁶² Hâlbuki Allah onların Mescid-i Harâm'a gireceklerini biliyordu.³⁶³

³⁵⁶ Ebû Hanîfe, “*el-Fıkhu'l-Ebsat*”, 2019, 43.

³⁵⁷ el-Bakara, 2/260.

³⁵⁸ Beyazîzâde, 2017, 128.

³⁵⁹ Ebû Hanîfe, “*el-Fıkhu'l-Ebsat*”, 2019, 40.

³⁶⁰ Kâsım b. Sellâm, 2019, 40.

³⁶¹ Kâsım b. Sellâm, 2019, 40.

³⁶² el- Fetih, 48/27.

³⁶³ Kâsım b. Sellâm, 2019, 41.

Kâsım b. Sellâm, imanda istisnanın kabulü görüşüne İbn Mes'ûd'dan da bir delil getirir. "Bir adam İbn Mes'ûd'un yanında "Ben müminim" demesi üzerine İbn Mes'ûd: "Peki sen cennet ehlinden misin?" diye sorar. Adam, "Umarım ki öyleyim." cevabını verir. Bunun üzerine İbn Mes'ûd: "Niçin birincisini de, ikincisi gibi Allah'a havâle etmedin?"³⁶⁴ Bir başka rivayette ise İbn Mes'ûd'a şöyle sorulmuştur: "Peygamber (sav) döneminde insanların mümin, münafık ve kâfir olmak üzere üç sınıfa ayrıldığını biliyorsun. O hâlde sen hangi sınıftansın?" Bunun üzerine İbn Mes'ûd 'müminler sınıfındanım' cevabını vermiştir.³⁶⁵ Dolayısıyla da Kâsım b. Sellâm, onun "müminim" ifadesinden kastının bu dine mensup olduğunu belirtmek olduğunu ifade ederek, Allah'ın âyetlerini en iyi müşâhede edip, en fazla sakınan bir kimsenin cennetlik olduğuna şahitlik etmesinin mümkün olmadığını belirtmektedir. Zira Yüce Allah; "...*Bunun için kendinize temize çıkarmayın. Çünkü O, kötülükten sakınanı en iyi bilir.*"³⁶⁶ buyurmaktadır.

Sonuç olarak Zeyd b. Ali ve Kâsım b. Sellâm imanda istisna yapılmasının gerektiği düşüncesinde hemfikirlidir. Onların bu düşünceleri ameli imandan bir parça kabul etmelerinin doğal bir sonucudur. Zira kişi amellerinin kabul olup olmadığını kesin olarak bilemez. Bu sebeple imanda istisna kaçınılmaz olur. İki âlim de imanda istisna yapılmasını gerekli görmekte birlikte Kâsım b. Sellâm bu konuda bir ayırımı da bulunmaktadır. Öyle ki kişinin amellerinin kabulü açısından istisna da bulunması gerekir fakat imanını tasdik ve ikrar etmede istisna kabul edilemez. Ebû Hanîfe ise imanda istisnayı caiz görmez. Mümin gerçekten iman edendir. Bu sebeple kişinin şüphesiz olarak ben müminim demesi gerekir.

1.7. İMANDA ARTMA VE EKSİLME

İman da artma veya eksilmenin olup olmayacağı soruları İslâmiyet'e Mürcie ile birlikte girdiği bilinmektedir. Mürciîlerin iman için amelin önemi konusundaki tartışmalarının doğrudan bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.³⁶⁷ İmanda artma ve eksilme olur mu? Eğer bir artma veya eksilme mevcutsa bu artış niteliksel mi, yoksa niceliksel midir? İmandaki artış öz itibarıyla mı, yoksa ameller

³⁶⁴ Kâsım b. Sellâm, 2019, 38.

³⁶⁵ Kâsım b. Sellâm, 2019, 41.

³⁶⁶ en-Necm, 53/32.

³⁶⁷ Izutsu, 2005, 239.

çerçevesinde mi gerçekleşir? soruları etrafında yoğunlaşarak imanda artma ve eksilmeye dair yaklaşımlarda bulunulmuştur.

Kişinin imanında artma veya eksilmenin olup olmayacağı sorusuna verilen cevaplar amel kavramını imana dahil edip etmemeye göre farklılık göstermektedir. Amel, imana dahil edildiğinde imanda artma veya eksilmenin gerçekleşeceği kabul edilmekte iken iman-amel ayrılığı kabul edildiğinde bu durum ortadan kalkmaktadır. İmanda artma ve eksilmenin kabul edilmesinin doğal bir sonucu olarak imanın farklı derecelerinin olacağı problemi de ortaya çıkmıştır.

Ehl-i sünnet âlimleri imanın artıp-eksilmesi konusunda şöyle yaklaşım sergilemektedirler. İman, inanılması gereken hususlar açısından artıp eksilmemektedir. Herkes aynı şeylere iman etmekle yükümlüdür. İmanın artıp-eksilmesi sadece nitelik yönünden gerçekleşmektedir. Kiminin imanı kuvvetli, kiminin imanı zayıftır. Kişilerin imanları ilme'l-yakîn, ayne'l-yakîn ve hakka'l-yakîn açısından farklılık göstermektedir. Bunun en güzel örneği İbrahim (as)'da görülmektedir. Zira o, ölüleri nasıl dirilttiğini göstermesini Allah'tan istemesi üstüne Allah'ı Teâlâ'nın "inanmadın mı?" sorusu ile muhatap olmuş ve O'na cevaben "gözümle görerek kalbim tam mutmain olsun diye"³⁶⁸ açıklamasında bulunmuştur. Böylece O'nun ayne'l-yakîn derecesindeki imanının ilme'l-yakîn seviyesindeki önceki imanından kuvvetli olduğu haber verilmiştir.³⁶⁹

Ehl-i Sünnet âlimlerinden Ebû Hanîfe ve taraftarlarına göre iman artmaz ve eksilmez.³⁷⁰ Öyle ki Ebû Hanîfe imanı, tasdik ve ikrar olarak tanımlamaktadır. Ameli imandan bir parça olarak görmemesinin doğal sonucu olarak imanda artma ve eksilmeyi kabul etmez. Bu konuda; İman artmaz ve eksilmez. Çünkü imanın artması küfrün azalmasıyla; eksilmesi de küfrün artmasıyla tasavvur olunabilir. Bir şahsın aynı durumda mümin ve kâfir olması nasıl mümkün olur? şeklinde ifade eder.³⁷¹

Ona göre, gökte ve yerde bulunanların imanı, iman edilmesi gereken şeyler yönünden artıp, eksilmemektedir. Ancak yakîn ve tasdik açısından artma ve

³⁶⁸ el-Bakara, 2/260.

³⁶⁹ Kılavuz, 2020, 53.

³⁷⁰ Nesefî, 2019, 67.

³⁷¹ Ebû Hanîfe, "el-Vasıyye", 2019, 65.

eksilme söz konusudur. Müminler, iman ve tevhid bakımından birbirlerine eşittirler. Fakat amel itibarıyla birbirinden farklıdırlar.³⁷² Amel imana dahil edilip amellerle imanın ziyâdeleştğini, masiyetlerin ise onu noksanlaştırdığını söylemek tutarlı değildir. Çünkü insanlar arasında ameli olmasına rağmen kendisinde bir değişikliğin olmadığı birçok kimse bulunmaktadır.³⁷³ Ebû Hanîfe, amel ile imanı ayrı tutarak bireylerin hepsinin aynı şeylere iman etmekle yükümlü olduğunu bu sebeple imanda artmanın söz konusu olmadığını belirtir. “Biz, Allah’ın birliğini, rubûbiyetini, kudretini ve ilâhî katından gelen her şeyi, meleklerin ikrar ettikleri, peygamberlerin tasdik ettikleri gibi tasdik ettik.”³⁷⁴ Bu sebeple bizim imanımız meleklerin ve peygamberlerin imanına denktir iddiasında bulunur. Ancak bu denklik mutlak anlamdadır. Herhangi birinin imanı ile peygamberlerin ve meleklerin imanı her bakımdan eşittir denilemez.³⁷⁵

Ebû Yusuf’tan (r.a) rivayet olduğuna göre Ebû Hanîfe: Yüce Allah’ın “*imanlarını artırır*”³⁷⁶ sözünden maksadın, Hz. Peygamber (sav) devrinde yenilenen emir ve hükümlerin çoğalması cihetinden artma olduğunu ifade etmiştir.³⁷⁷ Yani imanın artmasından bahseden âyetlerin³⁷⁸ Hz. Peygamber (sav) dönemini kapsadığını belirterek, vahyin devam ediyor olması ve hükümlerin parça parça inmesi sebebiyle inanılması gereken hususlar zaman içinde artmıştır. İlk dönemde sadece Allah’ın varlığına iman edilirken daha sonra iman edilecek hususlarda artış gerçekleştiğini bu açıdan imanda artışın söz konusu olduğunu kabul etmektedir. Hz. Peygamber (sav) dönemi müminlerin imanını, iman edilecek hususların artmasına bağlı olarak artış göstermektedir.³⁷⁹ Ancak bu durum Hz. Peygamber (sav) asrından sonra düşünülemez.³⁸⁰ Zira Vahiy kesilmiş olup bu artış sahabe dönemiyle sınırlı kalmıştır. Bu bakımdan imanda öz itibarıyla, nicelik olarak artma gerçekleşmemektedir.

Hadis taraftarları, bu konuda “İman; söz ve amelden oluşur artar ve eksilir veya dil ile ikrar kalp ile tasdik, azalarla ameldir. Hayır işlemekle artar,

³⁷² Ebû Hanîfe, “*el-Fıkhu’l-Ekber*”, 2019, 56.

³⁷³ Aliyyül Kâri, 2020, 347.

³⁷⁴ Ebû Hanîfe, “*el-Âlim ve’l-Müteallim*”, 2019, 13.

³⁷⁵ Aliyyül Kâri, 2020, 349.

³⁷⁶ el-Enfal, 8/2.

³⁷⁷ Beyazîzâde, 2017, 131.

³⁷⁸ Âl-i İmran, 3/173; Müddesir, 74/31; Fetih, 48/4.

³⁷⁹ et-Taftâzânî, 2018, 272.

³⁸⁰ Aliyyül Kâri, 2020, 346.

işlememekle veya yasaklanmış şeyleri yapmakla eksilir”³⁸¹ açıklamasında bulunmaktadırlar. Kâsım b. Sellâm’da bu görüştedir. Güzel davranış ve iyi eylemlerin sonucunda imanda artışın gerçekleşebileceğinin delili olarak şu âyetleri zikreder:

“Müminler, ancak, Allah anıldığı zaman yürekleri titreyen, kendilerine Allah’ın âyetleri okunduğunda imanlarını artıran ve yalnız Rablerine dayanıp güvenen kimselerdir. Onlar namazlarını dosdoğru kılan ve kendilerine rızık olarak verdiğimizden (Allah yolunda) harcayan kimselerdir. İşte onlar gerçek müminlerdir. Onlar için Rableri katında nice dereceler, başışlanma ve tükenmez bir rızık vardır.”³⁸², “Ey iman edenler! Allah’a, Peygamberine indirdiği kitaba iman ediniz.”³⁸³ Bu âyetler doğrultusunda eğer imanda artma durumu olmasaydı, Allah’ın iman edenlere, “iman ediniz” şeklinde emretmesinin bir anlamı olmayacağını belirtir.³⁸⁴

Kâsım b. Sellâm, *Kitabu’l-İmân*’da müminlerin imanlarının arttığına dair Kur’ân-ı Kerim’de beş yerde³⁸⁵ değinildiğini zikreder ve bu âyetlerin Ehl-i Sünnet tarafından imanda artmanın günahlardan arındırıcı eylem olarak yorumlandığını ifade etmektedir.³⁸⁶ İmanda artmanın olup olmadığı konusunda kendi düşüncesini de imanı, söz olarak tanımlayan Mürcie’nin, imanda artmaya işaret eden âyetler hakkında yaptığı dört farklı yorumu zikredip, bu yorumların tutarsızlığını açıklayarak ortaya koyar.³⁸⁷ Mürcie’nin bu âyetler hakkında yorumları şöyledir:

1. İmanın aslı, namaz, zekât vb. farzların hepsini ikrar etmektir. Bu artış, topluca ikrardan sonradır. Yani farz olan namazların beş vakit olduğuna, bu beş vakitten de öğlenin dört, akşamın üç rekât olduğuna inanmaktır. Onlar imanın artması bağlamında diğer farzları da aynı şekilde kabul etmişlerdir.
2. İmanın aslı, Allah katından gelenlerin ikrarı olduğuna göre, artma ancak bu ikrar bakımından mümkündür.
3. İmanın artması yakînin artmasıdır.
4. İman asla artmaz, ancak insanlar onun daha fazla miktarına sahip olmaktadır.

³⁸¹ Kutlu, 2017, 131.

³⁸² el- Enfâl, 8/2-4.

³⁸³ en-Nisâ, 4/136.

³⁸⁴ Kâsım b. Sellâm, 2019, 36.

³⁸⁵ Al-i İmran, 3/173; el-Müddesir, 74/31; el-Fetih, 48/4; el-Enfal, 8/2; et-Tevbe, 9/124.

³⁸⁶ Kâsım b. Sellâm, 2019, 46.

³⁸⁷ Kâsım b. Sellâm, 2019, 46; Kutlu, 2017, 133.

Kâsım b. Sellâm, onların bu yorumlarının Arap dilinde ve fukahânın açıklamalarında karşılığının bulunmadığını ileri sürerek eleştirmiştir. Ona göre, imanda artma, Muâz b. Cebel'in bir kişiye: "Bizimle otur, bir süre iman edelim, Allah'ı zikredelim"³⁸⁸ ifadesinde geçtiği şekilde yorumlanmalıdır. O, Muâz b. Cebel'in bu sözünü, "Allah'ı analım" şeklinde yorumlamış ve imanın bununla artacağını ileri sürmüştür.³⁸⁹ Zira Muaz, haram ve helalleri bilmede ashab arasında en önde gelenlerdendir. Böyle birisinin, beş vakit namazı, rekâtları ve secdelerinin sayısını ancak Resûlullah'ın ölümünden sonra öğrendiği düşünülemez.³⁹⁰ Kâsım b. Sellâm'ın imanda artma ve eksilmeyi kabul etmesi amelin imana dahil edilmesinin doğal sonucudur. Çünkü iman unsurları arasında artma ve eksilme özelliğine sahip tek unsur ameldir.³⁹¹ Zira o, Muaz b. Cebel'in "Bir süre Allah'ı analım" ifadesindeki zikrini bir nevi amel kabul etmiştir. Böylece amelin imana dahil edilmesiyle birlikte kişinin iyi eylemlerinin sonucunda imanında artış yaşanmaktadır.

Kâsım b. Sellâm, Arap dilinde ziyadenin (artış) Mürcie'nin verdiği anlamda karşılığının bulunmadığını da şu örneklerle açıklamıştır:

Bir adamın başka bir adamdan 1.000 dirhem borç alıp daha sonra bu borcun 100 dirhemini şu şey, 200 dirhemini şu şey için olduğunu, 1.000 dirhemi tamamlayıncaya kadar ayrı ayrı açıklasa, buna artma denilemez. Ancak borcun topluca ve ayrıntılarıyla açıklanması denebilir. Aynı şekilde bu kimse borcunu topluca belirtmese de bu beyanını birkaç kez tekrarlasa bunun içinde ikrarın arttığı söylenemez. Bu borcun tekrarlanması ve yeniden hatırlatılmasıdır. Çünkü böyle bir durum birinci manayı değiştirmez ve ona bir şey ilave etmez.

İmanın artmadığını, insanların onun daha fazla miktarına sahip olduğu iddiaları ise gerçek dışıdır. Arap dili itibarıyla mümkün görülmemektedir. Çünkü 1000 dirhem malı olan bir adamın malının daha sonra 100 dirhem arttığı söylene, insanlar bundan 1000 dirhem üzerine 100 dirhem daha ilave edildiğinden başka bir mana çıkarmaz. İmandaki ve diğer şeylerdeki artış da bunun gibidir. İnsanların imandan daha fazla miktarına sahip olması ancak imandaki artmadan dolayıcıdır.

O, İmandaki artmayı, yakînin artması olarak görenlerin iddiasını da manasız bulmaktadır. Çünkü yakîn imanın bir parçasıdır. İman, dilin ikrarından ibaretse ve ikrarı gerçekleştirenler imanlarını kemale erdirmiş olurlarsa, ikrarlarının bir parçası olarak

³⁸⁸ Buhâri, Kitâbu'l-İmân, 1; Kâsım b. Sellâm, 2019, 45.

³⁸⁹ Kutlu, 2017, 134.

³⁹⁰ Kâsım b. Sellâm, 2019, 46.

³⁹¹ Çınar, 2020, 360.

yakîni gerçekleştirmiş olmazlar mı? O halde bütün ayrıntılarıyla bilinen bir şey, kesin bilgi bakımından nasıl artabilir? Mesela, bir kimse güneş doğduktan sonra gündüze baksa ve aydınlık kendisini tamamen kuşatsa, bu durumda o kimsenin onun gündüz olduğu konusundaki bilgisinde kesinlik bakımından bir artma olabilir mi? Bu imkânsızdır ve insanların bildiklerine terstir.³⁹²

Kâsım b. Sellâm, Kur'ân'dan sonra müracaat edilmesi istenen ikinci kaynak olan Sünnet'ten de imanda artışa delil sunar. Hz. Ali'den rivayet edilen; "İman kalpte beyaz bir nokta olarak başlar. İman fazlalaştıkça bu beyaz nokta büyür."³⁹³ Hadis-i şerif'inin imanda artışın gerçekleştiğini desteklediğini ve bu artışla imanda derece farklarının oluştuğunu belirtmektedir.³⁹⁴

Sonuç olarak imanda artma ve eksilme meselesinin iman-amel ilişkisine yüklenen anlamın doğal bir uzantısı olarak şekillendiği anlaşılmaktadır. Amel, imandan bir cüz kabul edildiğinde imanda artma ve eksilme meydana gelmektedir. Bu konuda Ebû Hanîfe iman ve amelin ayrı şeyler olduğunu, bu sebeple de imanda artma ve eksilmenin söz konusu olmadığını bildirir. Ebû Hanîfe'ye göre kişiler aynı şeylere iman etmekle yükümlüdür. Dolayısıyla müminler iman ve tevhid bakımından birbirlerine eşittirler. Zeyd b. Ali ve Kâsım b. Sellâm göre ise amel, imandan bir cüzdür. Bu sebeple güzel ve hayırlı eylemlerle imanda artma gerçekleşmektedir.

1.8. İMANDA EŞİTLİK/MÜSÂVAT

Kelam ilminde imanda eşitlik başlığı içerisinde insanların imanının Cebrâil, Mîkâil ve Nebîlerin imanına nitelik bakımından denk olup olamayacağı yer almaktadır. İmanda eşitliğin olup olmayacağı yönünde benimsenen bir düşünce, büyük ölçüde kabul edilen iman tanımının bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Öyle ki imanda artma ve eksilme kabul edildiğinde kişilerin imanında eşitlikten söz edilememektedir.

Nitekim imanda eşitlik problemi, iman hakkında ortaya çıkan ilk tartışmalarda olduğu gibi Mürcie ile zuhur ettiği bilinmektedir. Mürciîler, iman ile ameli birbirinden ayırarak insanların iman açısından birbirlerine eşit olduklarını iddia etmişlerdir. Bu durum gerek peygamberlerin gerekse meleklerin imanının

³⁹² Kâsım b. Sellâm, 2019, 46-47.

³⁹³ İbn Ebî Şeybe, *Kitâbu'l-İman*, 5.

³⁹⁴ Kâsım b. Sellâm, 2019, 35.

insanların imanı ile denk olduğu sonucunu ortaya çıkarmıştır. Ayrıca bu yaklaşım zalim bir insanın imanı ile peygamberin imanının denk kabul edilmesini gerekli kılmaktadır. Böyle bir şeyin kabul edilip edilemeyeceği müsâvat tartışmalarını gün yüzüne çıkarmıştır. Ancak bu tartışmaların özünün büyük ölçüde grupların iman tanımını çerçevesinde şekillendiği görülmektedir.

Zeyd b. Ali, amelsiz imanın geçerli olmayacağı yönündeki tezinin doğal bir sonucu olarak meleklerin, peygamberlerin ve insanların imanının eşit olmayacağını bildirerek müsâvatı savunanları bid'at ehli kabul etmiştir. Bu konuda görüşlerini şöyle açıklamaktadır:

“Biz, Allah’ın cehennemi helal kıldığı kötülükleri işleyen katillerden, zina yapanlardan, şarap içenlerden, Lut kavminin yaptıklarını yapanlardan, yeryüzünde fesat çıkaranlardan, kan dökenlerden ve faiz yiyenlerden Allah’ın intikam alacağını ve onları azaplandıracağını bildirdiğine şahitlik ettik ve o kişilerden uzaklaştık. Fakat bidat ve yanlış yola girenler bu konuda bizden farklı düşündüler. Allah’ın cehennemi helal kıldığı o kötülükleri işleyenlere kızdıkları halde onların imanlarının Allah nazarında sabit olup, Allah’a yakın olduğu bilinen Cebrâil ve Mikâilin imanları gibi olduğuna dair şahitlik ettiler.”³⁹⁵

Zeyd b. Ali, “Kim Allah’ın haram kıldıklarının hepsini çiğneyen günahkârlardan ise bid'at ve bâtil ehline gelsinler. Onlar, iman bakımından onun melekler ve peygamberlerden daha üstün olduğu konusunda kendisine şahitlik yapacaklardır”³⁹⁶ ifadesi ile imanda müsâvatı kabul edenlere reddiyede bulunmaktadır. Bununla birlikte nebîlerin imanı gibi imana sahip olan kimsenin ancak nebîlerin arkadaşlarından olacağını söyleyip “*Kim Allah’a ve Resûle itaat ederse işte onlar Allah’ın kendilerine nimet verdiği peygamberler, siddikler, şehitler ve salih kimselerle beraberdirler. İşte onlar ne güzel arkadaşlardır.*”³⁹⁷ âyeti ile bu düşüncesini delillendirmiştir.

Ebû Hanîfe ise imanda müsâvatı kabul etmektedir. “Bütün müminler, mârifet, yakîn, tevekkül, Allah sevgisi, Allah korkusu ve iman konusunda müsâvîdirler. Bunlar haricindeki imanla ilgili konularda ise birbirlerinden

³⁹⁵ Zeyd b. Ali, 2012, 138.

³⁹⁶ Zeyd b. Ali, 2012, 139.

³⁹⁷ en-Nisa, 4/69.

farklıdır.”³⁹⁸ Yani Müminler, iman ve tevhid konusunda birbirlerine müsâvî iken amel bakımından ayrılmaktadırlar.³⁹⁹

Ona göre, iman ve tevhid açısından inananların eşit olması demek, insanların ve meleklerin iman konusunda eşit olması demektir.⁴⁰⁰ Bu görüş, amelin imana dahil edilmemesinin doğal bir sonucudur. Kişinin ameli kusurlu olsa da ondan iman vasfı düşmemektedir. Gerek peygamberlerin gerekse meleklerin imanıyla denk bir imana sahip olmaktadır.

Ebû Hanîfe, insanların imanıyla melekler ve peygamberlerin imanının eşit olduğuna aklî deliller de sunmuştur. Onların Allah’a karşı bizden daha itaatkâr olduğunun kesin olarak bilindiğini ancak imanın amelden başka bir şey olduğunu iddia etmektedir. Bu doğrultuda “Bizim imanımız da onların imanı gibidir. Biz, Allah’ın birliğini, ilâhî katından gelen her şeyi, meleklerin ikrarı gibi ikrar ettik, peygamberlerin tasdiki gibi de tasdik ediyoruz. Bundan dolayı bizim imanımız, meleklerin imanına eşittir. Çünkü biz, meleklerin görüp inandıkları, Allah’ın akıllara hayret veren âyetlerinin hepsine görmediğimiz halde tamamen iman etmiş bulunuyoruz” açıklamasında bulunmuştur.⁴⁰¹ Ebû Hanîfe, imanda müsâvatı kabul etmenin yanında, peygamberlerin birtakım konularda insanlardan üstün olduğunu da bildirir. Zira Allah-u Teâlâ peygamberleri, diğer insanlardan peygamberlik hususiyeti ile üstün kıldığı gibi, sözlerini, namazlarını, evlerini, meskenlerini ve bütün her şeylerini, diğer insanlardan üstün kılmıştır.⁴⁰²

Bu konuda Kâsım b. Sellâm *Kitâbu'l-İman*'da imanının Cebrâil, Mikâil ve nebîlerin imanına müsâvî olduğunu iddia edenleri eleştirip, âlimlerin de bu görüşü reddettiğini şu ifadelerle dile getirmektedir.

Sa'îd b. Ebî Meryem el-Mısırî, Nâfi'den, o da Ömer el-Cümahî'den bildirdi: Birisinin İbn Ebî Müleyke'ye şöyle dediğini işittim: “Senin toplantılarına devam eden birisi, imanının Cibril (as)'in imanı gibi olduğunu söylüyor.” İbn Ebî Müleyke, bu görüşü beğenmeyip şöyle demiştir: “Subhanallah! Allah'a yemin olsun ki Allah, Cibril (as)'i Muhammed (sav)'den daha fazla övmüştür.”⁴⁰³

³⁹⁸ Ebû Hanîfe, “*el-Fıkhü'l-Ekber*”, 2019, 56.

³⁹⁹ Ebû Hanîfe, “*el-Fıkhü'l-Ekber*”, 2019, 57.

⁴⁰⁰ Kutlu, 2017, 130.

⁴⁰¹ Ebû Hanîfe, “*el-Âlim ve'l-Müteallim*”, 2019, 13.

⁴⁰² Ebû Hanîfe, “*el-Âlim ve'l-Müteallim*”, 2019, 15.

⁴⁰³ Kâsım b. Sellâm, 2019, 43.

Kâsım b. Sellâm, meleklerin imanı ile insanların imanının eşit olmadığına Kur'ân-ı Kerim'de insanları kınayan ve onları yaptıklarından ötürü tehdit eden âyetler yer alırken meleklerin ise böyle bir uyarı, ikaza muhatap olmamasını delil kabul etmiştir. Bu konuyla ilgili âyetler şöyledir:

*“...Kim düşmanlık ve haksızlık ile bunu (haram yemeyi ve öldürmeyi) yaparsa, (bilsin ki) onu ateşe koyacağız; bu ise Allah'a çok kolaydır.”*⁴⁰⁴

*“...Şayet (faiz hakkında söylenenleri) yapmazsanız, Allah ve elçisiyle savaşa girdiğinizi bilin.”*⁴⁰⁵

*“Ey iman edenler! Yapmayacağınız şeyleri niçin söylüyorsunuz. Yapmayacağınız şeyleri söylemeniz, Allah katında büyük bir nefretle karşılanır.”*⁴⁰⁶

*“İman edenlerin Allah' anma ve O'ndan inen Kur'ân sebebiyle kalplerinin ürpermesi zamanı daha gelmedi mi? Onlar daha önce kendilerine kitap verilenler gibi olmasınlar. Onların üzerinden uzun zaman geçti de kalpleri katılaştı. Onlardan birçoğu da yoldan çıkmış kimselerdir.”*⁴⁰⁷

Bu âyetlerde müminlere haddi aşarlarsa ateşe atılacakları, sözlerine riayet etmezlerse kendilerinden nefret edileceği ve eğer emirleri yerine getirmezlerse de kendilerine savaş açılacağı şeklinde ikaz edilmiştir. Son âyette ise Kur'ân'a uymada gecikmeleri sebebiyle yoldan çıkmakla suçlanmışlardır. Kâsım b. Sellâm, âyetlerde bu şekilde nitelenip, uyarılara maruz kalan müminlerin imanı, Cebrâil ve Mîkâil'in imanı ile nasıl eşit olabilir? sorusuyla bunun kabul edilemeyeceğine işaret eder. Ve şöyle der: “Böyle bir düşüncenin Allah'a karşı bir küstahlık (cüret) olmasından ve kitabını tanımamaya götürmesinden korkuyorum.”⁴⁰⁸

Neticede imanda müsâvata dair Zeyd b. Ali ve Kâsım b. Sellâm'ın görüşlerinin paralel olduğu görülmektedir. İki âlimin de amelleri imandan bir cüz sayması müsâvatın kabulünü engellemektedir. Zira her bireyin eşit taatlerde bulunması söz konusu değildir. Bununla birlikte yapılan taatlerin kabulünden de emin olunamamaktadır. Taatlerin kâmil bir şekilde yerine getirilmesi ancak

⁴⁰⁴ en-Nisâ, 4/29-30.

⁴⁰⁵ el-Bakara, 2/278-279.

⁴⁰⁶ es-Saff, 61/ 2-3.

⁴⁰⁷ el-Hadid, 57/16.

⁴⁰⁸ Kâsım b. Sellâm, 2019, 45.

Peygamberler ve meleklerde söz konusudur. İnsanların mâsiyet sahibi olması, Cibril, Mîkail ve nebîlerin imanlarının insanlarla eşit olamayacağı görüşünü doğrulamaktadır. Ebû Hanîfe ise iman doktrininde iman amel ayırımına gitmiş olması sebebiyle imanda müsâvatı kabul etmiş ve melek ve peygamberlerin imanını insanların imanına denk görmüştür.

1.9. İMAN-BÜYÜK GÜNAH İLİŞKİSİ

Kur'ân-ı Kerim'de zikredilen “*Onlar büyük günahlardan ve hayâsızlıktan kaçınırlar.*”⁴⁰⁹ ifadesine dayanılarak, günahlar arasında büyük-küçük ayrımı yapılabileceği konusunda, Müslüman âlimler arasında bir görüş ayrılığı bulunmamaktadır. Ancak hangi eylemlerin büyük günah olduğu hususunda görüş ayrılığından söz edilebilir. İman ve amel ilişkisine dair tartışmalar ekseninde mürtebib-i kebîre işleyen bir kimsenin imandan çıkıp çıkmadığı tartışılmıştır. Diğer bir deyişle büyük günah sahibi mümin mi, kâfir mi, münafık mı yoksa günahkâr mümin mi olur, ahiretteki durumu ne olacaktır?

İslâm tarihine bakıldığında mürtebib-i kebîre tartışmaları Hâricîler tarafından hakem olayı akabinde ortaya atılmıştır. Onlara göre büyük günah sahibi irtidat etmiştir. Aralarında tam bir mutabakat bulunduğu söylenememekle birlikte Nâfi' b. Ezrak'ın “Her büyük günah küfürdür, muhaliflerin bulunduğu yer dâr-ı küfürdür, her büyük günah işleyen kimse ebedî cehennemde kalacaktır”⁴¹⁰ ifadesini temel prensipleri haline getirmişlerdir. Hâricîlerin bu katı mürtebib-i kebîre teorisine ilk tepki Mürcie'den gelmiştir. Mürcie'ye göre işlenen günah imana zarar vermemektedir.⁴¹¹ Onlar büyük günah sahibinin nihai durumunu tehir ederek, Allah'ın dilemesine bırakır. Çünkü onlara göre, küfürle birlikte iyilikler fayda vermediği gibi, imanla birlikte olan günah da zarar vermemelidir. Daha sonra Vâsıl b. Atâ el-men zil beyne'l menzileteyn teorisini oluşturarak Hasan el-Basrî'den ayrılıp Mu'tezile'yi kurmuştur. Ona göre; “Eğer işlenen günah büyük günahlardan olursa, bu durumda o mümin, kâfir veya münafık değil fâsıktır.”⁴¹² Mu'tezile bu yaklaşımıyla büyük günah sahibini mümin ve kâfir arasında “fâsık” ismini verdiği üçüncü bir kategoriye almıştır. Hasan el-Basrî ise büyük günah

⁴⁰⁹ eş-Şura, 42/37.

⁴¹⁰ Eş'ârî, 2019, 146.

⁴¹¹ A. Saim Kılavuz, *İman Küfür Sınırı-Tekfir Meselesi*, Marifet Yayınları, İstanbul, 1996, s.119.

⁴¹² İbn Hazm, 2017, C. II, 842.

sahibini münafık olarak isimlendirmektedir.⁴¹³ Böylece mürtekib-i kebîre konusunda dört ayrı yaklaşım oluşmuştur.

I- Büyük günah sahibi, kâfirdir. (Hâricîler)

II- Bu kimse mümindir. (Mürcie)

III- Ne mümin ne de kâfirdir. İkisi arasında bir yerde fâsıktır. (Mu‘tezile)

IV- Münafıktır. (Hasan el-Basrî)

Zeyd b. Ali, Ebû Hanîfe ve Kâsım b. Sellâm’ın mürtekib-i kebîre teorisi incelendiğinde şu sonuca ulaşılmaktadır.

Zeyd b. Ali’ye göre büyük günah sahibi mümin değildir, eylemleri sebebiyle fâsık olmuştur.⁴¹⁴ Allah onun için cehennemi vacip kılmıştır. Tevbe etmediği müddetçe ebedi olarak cehennemde kalacaktır.⁴¹⁵ O, “*Eğer yasakladığımız büyük günahlardan kaçınırsanız, sizin küçük günahlarınızı örteriz ve sizi şerefli bir yere sokarız.*”⁴¹⁶ âyeti doğrultusunda büyük ve küçük günah ayırımında bulunarak; Katl, ahde vefasızlık, zina, yetim malı yeme vb. günahları büyük günah kabul etmektedir.⁴¹⁷ Ancak iman tanımlamasında olduğu gibi mürtekib-i kebîre konusunda da Mekke ve Medine dönemi ayırımında bulunur. Ona göre, Mekke dönemindeki büyük günah sahipleri için cehennem va‘d edilmemiştir. Bu dönemde cehennem va‘d’i sadece müşrikleri kapsamaktadır. Medine döneminden itibaren dinî emir ve taatlerin nâzil olması ile birlikte büyük günah sahiplerine de cehennem ile hükmedilmiştir.

Zeyd b. Ali, “*Zina eden kadın ve zina eden erkeğin her birine yüzer değnek/celde vurun. Eğer Allah’a ve ahiret gününe iman ediyorsanız onlara karşı Allah’ın dinini uygulama konusunda sizi bir acıma tutmasın, onlara uygulanan cezaya müminlerden bir grup da şahit olsun.*”⁴¹⁸ âyeti ile “*Andolsun, size içinizden öyle bir peygamber gelmiştir ki, sizin sıkıntıya düşmeniz ona ağır gelir. Size çok düşkündür, müminlere karşı şefkat ve merhamet doludur.*”⁴¹⁹ âyetleri

⁴¹³ Ibn Hazm, 2017, C. II, 842; Kılavuz, 1996, 196.

⁴¹⁴ Zeyd b. Ali fâsığın mümin olarak isimlendirilmesini reddetmektedir. Bkz. Zeyd b. Ali, 2019, 112.

⁴¹⁵ Kılavuz, 1996, 114.

⁴¹⁶ en-Nisâ, 4/31.

⁴¹⁷ Zeyd b. Ali, 2012, 115.

⁴¹⁸ en-Nur, 24/1-2.

⁴¹⁹ et-Tevbe, 9/128.

arasında bir bağ da kurmaktadır. Ona göre, şayet zina eden kişi mümin olsaydı bu âyette ifade edildiği gibi müminlere karşı şefkatli ve merhametli olan Peygamber (sav) ona karşı da şefkatli ve merhametli olurdu⁴²⁰ Âyette yer alan “onlara karşı sizi bir acıma tutmasın” ifadesi ile onlara merhametin yasaklanması da mümin olmadıklarına delil kabul edilmektedir.

Yüce Allah: “Zina eden erkek, zina eden veya müşrik olan bir kadından başkası ile evlenemez. Zina eden kadını ancak zina eden veya müşrik bir erkek nikâhlayacağından, zina eden erkek sadece zina eden ve müşrik bir kadını nikâhlar. Bu, müminlere haram kılınmıştır.”⁴²¹ buyurmaktadır. Öyle ki zina edenlerle ancak zina edenlerin evlenebileceği, bu kimselerin müminlere haram kılınması, büyük günah sahibi ile müminin ayrı kategoride olduğunu göstermektedir. Burada büyük günah sahibinin müşrik statüsünde olduğu da anlaşılmaktadır. Resûlullah (sav) bu konuda şöyle buyurmuştur; “Zina eden, zina ederken mümin değildir; hırsız da hırsızlık yaparken mümin değildir. Ancak tevbe ederlerse Allah tevbesini kabul eder.”⁴²²

Yüce Allah, namuslu kadına iftirada bulunanlar hakkında da şöyle buyurmaktadır: “Namuslu kadına zina isnadında bulunup sonra da dört şahit getiremeyenlere seksener sopa vurun ve artık onların şahitliğini hiçbir zaman kabul etmeyin. Onlar tamamen günahkârdırlar. Ancak bundan sonra tevbe edip ıslah olanlar müstesna. Allah çok bağışlayıcı ve merhametlidir.”⁴²³ Bu kimse tevbe etmediği müddetçe günahkâr kabul edilerek mümin isminden uzaklaştırılır.

Zeyd b. Ali’ye göre; “Allah kendisine şirk koşulmasını bağışlamaz; bunun dışında dilediğini bağışlar”⁴²⁴ âyetini Allah’ın kendilerini bağışlayıp, cennetine koyacağına delil kabul edenler âyet hakkında bilmeden konuşmaktadırlar. Ona göre, Allah’ın mârifet ve bağışlanma dileyeceği kimseler Nisâ 4/31. âyette zikredilenlerdir. Yani büyük günahlardan sakınan kimselerin küçük günahlarına bağışlanma olacaktır. Allah’ın büyük günah sahiplerine cehennem va’d’i ise kaçınılmazdır.⁴²⁵ Yüce Allah: “Kim bir mümini kasten öldürürse cezası, içinde

⁴²⁰ Zeyd b. Ali, 2012, 111.

⁴²¹ en-Nûr, 24/3.

⁴²² Müslim, İman, 104.

⁴²³ en-Nûr, 24/4-4.

⁴²⁴ en-Nisâ, 4/48.

⁴²⁵ Zeyd b. Ali, 2012, 120.

ebediyyen kalacağı cehennemdir. Allah ona gazap etmiş, onu lanetlemiş ve onun için büyük bir azap hazırlamıştır."⁴²⁶ buyurarak büyük günah işleyen kimseye cehennemini va'd etmiştir. "*Şüphesiz Allah va'dinden dönmez*"⁴²⁷, "*O'nun va'di mutlaka yerine gelecektir*"⁴²⁸ âyetleri açık bir şekilde Allah'ın va'dinden şüpheyeye düşülemeyeceğini, büyük günah sahibinin cezasını çekeceğini göstermektedir.

Tüm bu deliller ışığında Zeyd b. Ali, büyük günah sahibi hakkında şu açıklamalarda bulunur: "Bir kişi günah işleyip de tevbe etmeden Allah tarafından bağışlanacağını ve Allah'ın razı olduğu bir ameli işlemeyen cennete gireceğini iddia ederse Allah'a iftira etmiştir. Allah'ın sözünden şüpheyeye düşerek kalbinde hak ve batıl karışmış olur. Bu kimse sapıklık içerisinde dolaşır durur."⁴²⁹

Ebû Hanîfe ise helal saymamak kaydıyla işlenen büyük günahın kişiyi mümin dairesinden çıkarıp, kâfir yapmayacağını savunmaktadır.⁴³⁰ Ancak günahları mübah görerek işlemek veyahut günahların karşılığında görülecek cezayı hafif görerek mâsiyeti hakir görmek küfürdür.⁴³¹

Ebû Hanîfe'nin *el-Fıkhü'l-Ebsat* risâlesinde büyük günah sahibinin kâfir olduğunu iddia edenlere özel başlık açarak onları reddettiği görülmektedir.⁴³² Ona göre, büyük günah sahibi kimse günahkâr mümin kabul edilmelidir. Kim haksız yere başkasını öldürür veyahut hırsızlık yapar, yol keser, facirlik eder, içki içip sarhoş olur veya zinada bulunursa bu kişi günahkâr mümin statüsünde olup kâfir değildir. Bu durumdaki kimseler eylemleri sebebiyle cehennemde azaba uğrarlar, fakat imanları sebebiyle de cehennemden çıkarılırlar.⁴³³ Müminlerden Allah'a şirk ve küfür haricinde büyük veya küçük günah işleyip tevbe etmeden ölen kimsenin durumu ise Allah'ın dilemesine kalmıştır. Dilerse ona azap eder, dilerse affeder ve hiç azaba uğratmaz.⁴³⁴ Tevbe eden kulun ise tevbesi kabul edilerek bağışlanmıştır.⁴³⁵ Zira Yüce Allah "*Allah'ın, kullarının tevbesini kabul edeceğini, sadakaları geri çevirmeyeceğini ve Allah'ın tevbeyi çok kabul eden ve pek*

⁴²⁶ en-Nisâ, 4/93.

⁴²⁷ er-Ra'd, 13/31.

⁴²⁸ el-Meryem, 19/61.

⁴²⁹ Zeyd b. Ali, 2012, 142.

⁴³⁰ Ebû Hanîfe, "*el-Fıkhü'l-Ekber*", 2019, 55.

⁴³¹ Aliyyül Kâri, 2020, 386.

⁴³² Bkz. Ebû Hanîfe, "*el-Fıkhü'l-Ebsât*", 2019, 49.

⁴³³ Ebû Hanîfe, "*el-Fıkhü'l-Ebsât*" 2019, 42.

⁴³⁴ Ebû Hanîfe, "*el-Fıkhü'l-Ekber*", 2019, 56.

⁴³⁵ Aliyyül Kâri, 2020, 198.

esirgeyen olduğunu hâlâ bilmezler mi?"⁴³⁶ buyurmaktadır. Yüce Allah: "Eğer yasakladığımız büyük günahlardan kaçınırsanız, sizin küçük günahlarınızı örteriz ve sizi şerefli bir yere sokarız."⁴³⁷ buyurarak da günahların bir kısmının affedileceğini bildirmiştir. Ancak bu âyetten hangi günahların kastedildiği bilinmemektedir. Allah'ın şirkten başka bütün günahları affetmesi mümkündür.⁴³⁸ Bunun delili Yüce Allah'ın: "Şüphesiz Allah kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz. Bundan başkasını (günahları) dilediği kimseler için bağışlar"⁴³⁹ beyanıdır. Bu sebeple büyük günah sahibi kimseler günahkâr mümin statüsünde kabul edilmelidir.

Ebû Hanîfe, her günah sahibinin kâfir olarak vasıflanamayacağına Kur'an-ı Kerim'de anılan Peygamberler üzerinden de örnekler getirmiştir. Öyle ki Yüce Allah "Zunnûn'u (Yusuf) da zikret! Hani o öfkeli bir halde geçip gitmiş, bizim kudretimizin kendisine yetmeyeceğini zannetmişti. Sonunda karanlıklar içinde, 'Senden başka ilah yoktur, seni tenzih ederim. Gerçekten ben kötü işler yapmışım!' diyerek yalvardı. Bunun üzerine duasını kabul ettik ve onu sıkıntıdan kurtardık. İşte biz iman etmiş olanları böyle kurtarıyoruz."⁴⁴⁰ buyurmaktadır. Böylece o, zâlim mümindir, kâfir ve münafık değildir. Yine Hz. Yusuf'un kardeşleri de: "Ey babamız! Bizim için günahlarımızın bağışlanmasını dile. Biz gerçekten hata ettik"⁴⁴¹ dediler. Böylece onlar da günahkâr mümin olmuştur. Yine Yüce Allah Hz. Muhammed'e (sav): "Senin geçmiş ve gelecek günahını Allah'ın affetmesi için"⁴⁴² buyurmuş, "günahını" yerine "küfrünü" dememiştir. Hz. Musa'da kıptiyi öldürmesi dolayısıyla günah işlemiştir, fakat kâfir değildi.⁴⁴³

Ebû Hanîfe, günahlar arasında derece farkı olduğunu kabul etmektedir. Bu açıdan bir kâtil ile harama bakan kimsenin affedilmesinin veya azaba uğramasının aynı olmayacağını zikreder. Şayet Allah katili affederse harama bir defa bakan kimsenin affedilmeye daha layık olacağı aşikârdır. Kişinin bir bakışından dolayı azaba çekilmesi yerine öldürme fiilinden dolayı azaba çekilmesi daha uygundur. Öyle ki Yüce Allah, "Allah katında en şerefli, en çok takva sahibi

⁴³⁶ Et-Tevbe, 9/104.

⁴³⁷ en-Nisâ, 4/31.

⁴³⁸ Ebû Hanîfe, "el-Âlim ve'l-Müteallim", 2019, 15.

⁴³⁹ en-Nisa, 4/48.

⁴⁴⁰ el-Enbiya, 21/87-88.

⁴⁴¹ el-Yusuf, 12/97.

⁴⁴² el-Fetih, 48/2.

⁴⁴³ Ebû Hanîfe, "el-Fıkhu'l-Ebsat", 2019, 49.

olanınızdır."⁴⁴⁴ buyurur. Buna göre harama bakan kişi, eğer adam öldürme filini işlememişse, katil olan kimseden daha çok takva sahibidir. İkisinin de aynı seviyede affedilmesinin umulduğu söylenemez. Çünkü büyük günah işleyen kimseye kıyasla küçük günah işleyen kimsenin affedilmesi daha çok ümit edilmektedir.⁴⁴⁵

Ebû Hanîfe'ye göre mümin tevhide terketmediği sürece bütün günahları işlese de Allah düşmanı olmamaktadır. Zira düşman, düşmanına nefret besler, noksanlık izafe eder. Hâlbuki mümin, büyük günah irtikâp etmesine rağmen Allah'ı her şeyden daha çok sevmektedir.⁴⁴⁶ Ebû Hanîfe, mümin kimsenin Allah'a olan sevgisine rağmen isyan edip günah işlemesini baba ve evlat ilişkisine benzeter.⁴⁴⁷ Zira çocuk, babasını çok sevsede ona bazen âsi olabilmektedir. Mümin de Allah'a karşı böyledir. Bazı durumlarda arzuları üstün geldiği için âsilik yapar. Bununla birlikte günahlarının affolunacağını ümit ederek, tevbede bulunur.

Ebû Hanîfe, "Mümin zina edince, başından gömleğinin çıkarıldığı gibi, imanı da çıkarılır, sonra tevbe edince iman kendisine iade edilir"⁴⁴⁸ hadis rivayetinin kabul edildiğinde Hâricîlerin yaklaşımının tasdik edilmiş olunacağını, rivayetin reddinde ise Hz. Peygamber'in (sav) sözünü tekzip etmekle suçlanacağını belirtir. Ancak ona göre bu rivayeti reddetmek Hz. Peygamber'i (sav) yalanlamak değil bâtil rivayette bulunan râviyi reddetmektir. Çünkü bu rivayet Kur'ân'a muhaliftir.⁴⁴⁹ Zira Yüce Allah: "*Zina eden kadın ile zina eden erkeğin her birine yüz sopa vurun.*"⁴⁵⁰ âyetinde zâni ve zâniyeden iman vasfını kaldırmamıştır. Aynı şekilde "*Sizlerden fuhuş yapan her iki tarafa ceza verin; eğer tevbe edip ıslah olurlarsa, onlara ceza verip eziyet etmekten vazgeçin.*"⁴⁵¹ âyetinde Allah 'sizden' kaydı ile Yahûdî ve Hristiyanları değil, Müslümanları kastetmektedir.⁴⁵²

⁴⁴⁴ el-Hucurât, 49/13.

⁴⁴⁵ Ebû Hanîfe, "*el-Âlim ve'l-Müteallim*", 2019, 16.

⁴⁴⁶ Ebû Hanîfe, "*el-Âlim ve'l-Müteallim*", 2019, 18.

⁴⁴⁷ Bkz. Ebû Hanîfe, "*el-Âlim ve'l-Müteallim*", 2019, 28.

⁴⁴⁸ Hâkim en-Nisabûrî, *el-Müstedrek ale's-Sahihayn Dâru'l-kitabi'l-ilmiyye*, Haydarâbad, 1915, 1/22.

⁴⁴⁹ Ebû Hanîfe, "*el-Âlim ve'l-Müteallim*", 2019, 23.

⁴⁵⁰ en-Nûr, 24/2

⁴⁵¹ en-Nisa, 4/16.

⁴⁵² Bkz. Ebû Hanîfe, "*el-Âlim ve'l-Müteallim*", 2019, 22-24.

Ebû Hanîfe, Kible ehlinin yerine getirmediği bazı farz taatler sebebiyle imandan çıkmayacağını savunmaktadır. Ehli kible ile kast edilen kimseler âlemin hâdis olduğunu, insanların tekrar dirilip mahşerde toplanacağını, Allah Teâla'nın külliyyatı ve cüz'iyatı bildiği gibi şeriatte bilinmesi zaruri olan şeyleri benimseyenlerdir.⁴⁵³ Ona göre, bu kimseler bazı taatleri terk etselerde kâfir olmayıp, mümindir. Onların kâfir olduğunu iddia ederek mutlaka azap göreceklerini söylemek doğru değildir. Bu sebeple şirk hariç büyük günah işlemiş ehl-i kitab'ın durumu hakkında Allah'ın dilemesine kalmıştır denilmesi gerekir.⁴⁵⁴ Ehl-i kiblenin tekfir edilmemesinden murad olunan ise kendisinde küfür alâmeti bulunmayan ve kendisinden küfrü gerektiren bir şeyin sadır olmadığı kimsenin tekfir edilmemesidir.⁴⁵⁵

Kâsım b. Sellâm ise büyük günah sahibi hakkında insanların imanı kaybettiği, Nebî'den uzaklaştığı, küfür sahibi olduğu ve şirke düştüğü şeklinde dört gruba ayrıldığını bildirir⁴⁵⁶ Bu gruplar hakkında yapılan te'villeri zikreder.⁴⁵⁷ Bu dört grubun işlenen günah hakkında yorumlarını tasvip etmez, eleştirir. Ona göre; Mâsiyet ve günahlar imanı ortadan kaldırmaz ve küfrü gerektirmez. Ancak onlar, kitabın pek çok yerinde Allah'ın inananları vasıflandırdığı ve onlara şart koştuğu imanın hakikat ve ihlas kısmını ortadan kaldırmaktadır.⁴⁵⁸ Dolayısıyla da Kâsım b. Sellâm, imanla birlikte gerçekleştirilen günahlar imanın hakikatini oluşturan dinî hükümleri boşa çıkarsada kişiden mümin ismini kaldırmayacağını savunur. Onlar, müminler olarak isimlendirilirler ve mümin sınıfından kabul edilirler.⁴⁵⁹ Büyük günah işleyenlerin küfre girmediğine dair, Yüce Allah'ın hırsızlık yapanın elinin kesilmesi, zina yapan veya kazif de bulunan kimsenin sopa cezasına çarptırılması hükümlerini de zikreder.⁴⁶⁰ Ona göre, bu günahları işleyen kâfir olsaydı, cezalarının ölüm olması gerekirdi. Çünkü Resûlullah (sav) "Kim dinini değiştirirse onu öldürünüz"⁴⁶¹ buyurmaktadır.

⁴⁵³ Aliyyül Kâri, 2020, 391.

⁴⁵⁴ Ebû Hanîfe, "er-Risâle", 2019, 62.

⁴⁵⁵ Aliyyül Kâri, 2020, 391.

⁴⁵⁶ Bu grupların delil olarak sunduğu hadisler için Bkz. Kâsım b. Sellâm, 2019, 57-59.

⁴⁵⁷ Dört grup hakkında yapılan yorumlar için Bkz. Kâsım b. Sellâm, 2019, 59-60.

⁴⁵⁸ Kâsım b. Sellâm, 2019, 61.

⁴⁵⁹ Kâsım b. Sellâm, 2019, 63.

⁴⁶⁰ Kâsım b. Sellâm, 2019, 61.

⁴⁶¹ Buhârî, *Kitâbu'l-Cihâd ve's-Siyer*, 149.

Kâsım b. Sellâm, bir kimsenin iman vasfını taşımakla beraber onun gereklerini yerine getirmediği durumlarda da mümin ismine sahip olduğunu işçi örneği üzerinden açıklamıştır. Mesela; bir işçi herhangi bir işi olması gereken şekilde yapmazsa, yaptığı şey bir iş olarak isimlendirilemez. Ancak burada onun sanatkârlığı değil, hünerinin mükemmel bir biçimde mevcut olmadığı kastedilmektedir. Bu kimse, isim olarak bir işçidir, fakat işini gereken şekilde sağlam yapan birisi değildir.⁴⁶² Büyük günah işleyen mümin kimsede de durum bu şekildedir. O kimse, mümin ismini taşımakla birlikte onun gereklerini layıkıyla yerine getirmemektedir.

Kâsım b. Sellâm *Kitâbu'l-İman*'da bu görüşünü destekleyen naslara da yer verir. Ehl-i Kitap hakkında zikredilen “*Allah, kendilerine kitap verilenlerden, ‘onu mutlaka insanlara açıklayacaksınız, gizlemeyeceksiniz’ diyerek söz almıştı. Onlar ise bunu kulak ardı ettiler.*”⁴⁶³ âyetinde kendilerine verilen kitabı ihmal edip, emirlerini yapmamalarına rağmen ehl-i kitap ismi onlardan kaldırılmamıştır. Bunun yanında Allah onların kestiklerini yemeyi, kadınlarıyla evlenmeyi de helal kılmıştır. Kitabı kabul etmeleri sebebiyle kendilerine onun hükmü doğrultusunda hükmedilir ve bu kitaptan ayrılmalarda dinî hükümler ve isimleri itibarıyla ehl-i kitap sınıfına dâhildirler.⁴⁶⁴ Bu sebeple büyük günah işleyen kişi de günahıyla birlikte mümin sınıfına dahil edilmektedir.

Kâsım b. Sellâm bu görüşüne namaz kılan, fakat namazını kısa tutan bir Bedevî ile ilgili Rifâ'a'nın, Nebî (sav)'den rivayet ettiği hadisi de delil olarak sunmuştur. Nitekim Resûlullah (sav) ona dedi ki; “*Git namazını tekrar kıl, çünkü sen namaz kılmadın.*” Hz. Peygamber, onu ne zaman namaz kılarken gördüyse, her defasında “*Namazını tekrar kıl!*” diyerek aynı uyarıda bulunmuştur.⁴⁶⁵ Ebû Ubeyd onun, ismen namaz kılan olarak tanımlandığı, fakat gerçek anlamda namaz kılan birisi olmadığı belirtmektedir. Bununla birlikte Kâsım b. Sellâm, “*kim böyle yaparsa bizden değildir*” ifadesi yer alan hadislerde kastedilen kişinin Hz. Peygamber (sav) ve dinden uzaklaştığı şeklinde anlaşılmalı; bize uyup, dinî hükümleri yerine getirmeyenler anlamında anlaşılması gerektiğini savunur. Ona göre, günahlar hakkında inkâr ve şirkten bahseden rivayetler, kişinin günahı

⁴⁶² Kâsım b. Sellâm, 2019, 63.

⁴⁶³ Âl-i İmrân, 3/187.

⁴⁶⁴ Kâsım b. Sellâm, 2019, 64.

⁴⁶⁵ Kâsım b. Sellâm, 2019, 64.

sebebiyle kâfir veya müşrik olduğu anlamını değil bu günahların kâfir ve müşriklerin ahlaksız davranışları olduğunu bildirmektedir. Müminlerin bu kötü hasletlerden sakınması gerekeceği şeklinde anlaşılmalıdır.⁴⁶⁶ Zira Yüce Allah, Âdem ile Havva hakkında: “‘*Andolsun bize kusursuz bir çocuk verirsen muhakkak şükredenlerden olacağız.*’ diye yakardılar. Fakat Allah onlara kusursuz bir çocuk verince, kendilerine verdiği bu nimet hakkında Allah’a ortak koşarlar. Allah insanların ortak koştuğu şeyden münezzehtir.”⁴⁶⁷ buyurarak, onların eylemlerini “şirk” olarak isimlendirmiştir. Ancak burada şirk kavramı “Allah’a ortak koşmak” anlamında değildir. Kâsım b. Sellâm, Nebîlik ve Allah’a yakınlık ile tanınan Âdem ile Havva’nın Allah’a şirk koştukları tasavvur edilebilir mi? sorusu ile bu görüşü tutarsız görmektedir. O, burada şeytanın Âdem ile Havva’dan çocuklarını Abdu’l-Hâris olarak isimlendirmelerini istemesi sonucu şirk davranışından sakınmamaları sebebiyle bu şekilde vasıflandıkları yorumunun yapılmasını daha doğru olacağını belirtmektedir.⁴⁶⁸

Resûlullah’ın (sav) “*Ümmetim için en çok korktuğum küçük şirk*”⁴⁶⁹ hadisinden şirkin derecelerinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu durumda Allah’a ortak koşulan şirkin küçük olması mümkün değildir. Kâsım b. Sellâm, buradaki şirkin bölümlerini kâfirlerin ahlakları, alışkanlıkları, hayat tarzları, sözleri, hükümleri ve buna benzer durumları olarak yorumlamıştır.⁴⁷⁰

Kısaca özetleyecek olursak bu günahların zikredilmesinde Müslümanların bunlardan kaçınması gerektiğine vurgu bulunmaktadır. İnançsızların yaşam tarzının örnek alınarak onların hükümlerinin uygulanması yasaklanıp bu davranışların kâfirlere ait olduğu belirtilmektedir. Bu eylemlerde bulunan kimseler kâfirlere benzer davranış sergilemiş olacakları sebebiyle şirk ismini almaktadırlar. Şu hâlde bunlar Allah’ı inkâr anlamında bir şirk değildir.

Kâsım b. Sellâm, büyük günahı imandan çıkararak ve imandan çıkarmayıp sadece günahkâr yapan şekilde ikiye ayırmış ve kişinin büyük günah işleyip kâfir kabul edilmesi için bizzat dili veya eylemleri ile Allah’ı inkârda bulunmasını gerekli görmüştür. İnkâr ve şirk içermeyen büyük günah dinden çıkmak için

⁴⁶⁶ Bkz. Kâsım b. Sellâm, 2019, 65-67.

⁴⁶⁷ Âra’f, 7/189-190.

⁴⁶⁸ Bkz. Kâsım b. Sellâm, 2019, 66.

⁴⁶⁹ Kâsım b. Sellâm, 2019, 66.

⁴⁷⁰ Kâsım b. Sellâm, 2019, 67.

yeterli değildir. Zira Enes b. Mâlik'ten Allah'ın Resûlü'nün şöyle buyurduğu haber verilmektedir: “Üç şey İslam esaslarındandır: ilki, ‘Allah’tan başka ilah yoktur’ diyen kimseye dokunmamaktır. Biz, onu hiçbir günahı sebebiyle tekfir etmeyiz, yaptığı hiçbir kötü fiili sebebiyle de onu İslam’dan çıkarmayız...”⁴⁷¹

Kâsım b. Sellâm, kim imandan çıkarmayan günahlardan birisini işlerse, imandan çıkararak günahları işleyenlerin girdiği gibi günahkârlar sınıfına gireceğini belirtmektedir. Çünkü bu günahlardan her biri diğerinden daha büyük olsada kişi günahı ölçüsünde günahkâr ismini hak etmektedir.⁴⁷² Yani ona göre, günahlar arasında şiddet farkı bulunmakla birlikte hepsi aynı şekilde yasaklanmıştır. Yüce Allah: “...*O hâlde pislikten, putlardan sakının; yalan sözden sakının.*”⁴⁷³ buyurarak şirk ve yalan şahitliği bir arada zikrederek yasaklamaktadır. Ancak ikisi hakkında hüküm yasak olmakla birlikte günah bakımından aynı oldukları söylenememektedir. Kâsım b. Sellâm, hırsız örneği ile bu duruma açıklık getirir. Çeyrek dinar veya daha fazlasını çalanın eli kesilirken bundan daha az çalanın eli kesilmez. Konuşma dilinde her ikisine de hırsız denilmesi mümkündür. Çünkü bu kimse, hem hırsız ismini, hem de günah işleme vasfını şahsında birleştirmiştir. Ancak onların cezaları, işlenen günahın fazlalığına göre birbirinden farklı olmaktadır.⁴⁷⁴

Netice itibarıyla büyük günah işleyen kimsenin durumu hakkında üç âlimin iki gruba ayrıldığı görülmektedir. Zeyd b. Ali, büyük günah işleyen kimseyi fâsık sınıfına dahil etmiştir. Ancak bu Ehl-i Sünnette kabul edilen “*fâsık mümin*” anlamında değildir. Fâsık kimse tevbe etmediği takdirde ebedî cehennemde kalacaktır. Zeyd b. Ali, büyük günahların cezalandırılmasında da Mekke ve Medine dönemi ayırımında bulunmuştur. Mekke dönemi müminlerine büyük günahları sebebiyle cehennem va’d edilmemektedir. Büyük günahları sebebiyle cehennem va’d edilenler Medine halkıdır. Tevbe ederlerse bağışlanacaklardır. Aksi halde ise ebedi olarak cehennemde kalırlar. Ebû Hanîfe ve Kâsım b. Sellâm ise büyük günah sahibinin kâfir olmayıp, mümin statüsünde bulunduğunu kabul ederler. Ebû Hanîfe tevhidi terk etmeyip ve işlediği günahı helal saymamak kaydıyla büyük günah işleyeni kâfir olarak vasıflamaz. O, Zeyd b. Ali’nin aksine

⁴⁷¹ İbn Mace, *Sünen*, Mukaddime, 87/10.

⁴⁷² Kâsım b. Sellâm, 2019, 71.

⁴⁷³ el-Hacc, 22/30.

⁴⁷⁴ Kâsım b. Sellâm, 2019, 71.

Nisa 48. âyeti delil olarak kabul eder ve şirk, inkâr içermediği müddetçe büyük günahların affedilme ihtimalinden hareketle bu kimseleri günahkâr mümin olarak isimlendirir. Kâsım b. Sellâm da büyük günah işleyen kimsenin dini hükümleri yerine getirmemiş olmasını kâfir olması için yeterli görmemektedir. Bu sebeple o kimseden mümin ismini kaldırmaz. O, büyük günahı imandan çıkararak ve imandan çıkarmayıp sadece günahkâr yapan şekilde ikiye ayırmıştır. Büyük günah sebebiyle kâfir grubuna dahil olmak için günahın şirk veya inkâr içermesini gerekli görür. Şirk veya inkâr içermediği müddetçe bu günahlar kişiyi sadece günahkâr ismini kazandırmakta, dinden çıkarmamaktadır. Ancak Yüce Allah küçük veya büyük bütün günahları aynı şekilde yasaklamıştır. Bu sebeple kişi işlediği günah ne türden olursa olsun günahkâr ismine haiz olmaktadır.

SONUÇ

İman kavramı dindeki yeri ve önemine binaen amel ile ilişkilendirilerek her dönem tartışılan bir konu olmuştur. Tarih boyunca bütün peygamberler insanlığı ilk olarak Allah'a imana davet etmiştir. Kur'ân-ı Kerim'de belirtildiği üzere Allah katında nihai kurtuluşun ilk ve olmazsa olmaz şartı da imandır. Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: *“Ey iman edenler! Sizi can yakıcı azaptan kurtaracak ticareti size göstereyim mi? Allah'a ve Resûl'üne iman eder, mallarınız ve canlarınızla Allah yolunda cihad edersiniz. Şayet bilerseniz bu sizin için en hayırlı olandır.”* (Saff 61/10-11) Âyeti kerimede görüldüğü üzere insana ilk emredilen iman olup akabinde tâatler zikredilmektedir. Dinde öncelik imanı kalplere yerleştirmek olmuştur. Kişinin inanıp, iman ettikten sonraki vazifesi ise kulluktur. Burada kulluktan kasıt emir ve nehiylerin gereğini yapmaktır. Zira Yüce Allah: *“Ben cinleri ve insanları, ancak bana kulluk etsinler diye yarattım.”* (Zâriyât 51/56) buyurmaktadır.

Müslümanların İslâm'ı uygun şekilde yaşayıp, ilahi emirleri yerine getirebilmeleri için öncelikle iman kavramını idrak etmeleri gerekmektedir. Ancak mâhiyeti itibarıyla somut ve evrensel bir karşılığının bulunmaması imana farklı anlamlar yüklenilmesini kaçınılmaz kılmaktadır. Bu doğrultuda İslâm âlimleri arasında İman, “kalbin tasdikidir”; “İman, kalp ile tasdik, dil ile ikrardır”; “İman, sadece dilin ikrardır”; “İman, kalbin marifetidir”; “İman, kalp ile tasdik, dil ile ikrar ve ameldir” şeklinde farklı yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. Bu farklı yaklaşımların meydana geldiği ilk dönemlerde yaşayan Zeydiyye mezhebinin kurucusu Zeyd b. Ali, Ehl-i Sünnet öncülerinden Ebû Hanîfe ve Ehl-i Hadis içerisinde yer alan Kâsım b. Sellâm imana dair nazariyeleri ile ön plana çıkmışlardır.

Mezhep esaslarına bakıldığında Zeydiyye'nin, itikad alanında Mu'tezilî, fikhî konularda ise Hanefî çizgisinde olduğu görülmektedir. Ancak yapılan çalışmalar sonucu elde edilen bulgulardan mezhebin kurucu şahsiyeti Zeyd b. Ali'nin imana dair görüşlerinde, ayrıntılara inildiğinde farklılıklar gözükmele birlikte, genel itibarıyla Ehl-i Hadis içerisinde yer alan Kâsım b. Sellâm'ın iman nazariyesine daha yakın olduğu görülmektedir. Zira iki âlim de iman kavramı içerisinde amele özel bir yer vermektedirler. Onların amele atfettikleri konum etrafında şekillenen iman görüşleri, iki âlim arasında kısmen birliktelik olduğu

izlenimini vermektedir. Hanefî mezhebinin görüşlerinin oluşmasında öncülük eden Ebû Hanîfe ise iman nazariyesinde ameli ayrı bir konuma koyarak bu iki âlimden farklı bir yaklaşım sergilemektedir.

Zeyd b. Ali ve Kâsım b. Sellâm, imanın mâhiyetini açıklarken Mekke ve Medine dönemi ayrımında bulunmaktadır. Mekke döneminde iman için kelime-i şehâdeti yeterli görürler. Çünkü Hz. Peygamber (sav) bu dönemde insanları Allah'ın birliğine şehâdette bulunmaya çağırılmış ve bunu kabul eden kimseler mümin sıfatını elde etmiştir. Mümin ismini elde etmede şehâdet yanında başka bir dinî vecibeye gerek görülmemiştir. Medine döneminde ise şer'î hükümler nâzil olmaya başlamış ve böylece Mekke dönemi iman için yeterli görülen (dil ve kalp ile) tasdik yanında namaz, oruç, zekât vb. taatler imanın özüne eklenerek ondan bir parça haline gelmiştir. Zeyd b. Ali, Medine döneminden itibaren imanın hakikatinin amel olduğunu bu sebeple kişinin söz ve tasdikinin amel olmaksızın bir anlam ifade etmediği görüşündedir. Onların imanın mâhiyeti konusunda Mekke ve Medine dönemi ayrımında bulunmalarının temeli ise, nasıl ki İslâm dini (vahiy) parça parça nâzil olarak bir bütünü oluşturduysa iman da aynı şekilde tasdik, ikrar ile başlamış ve süreç içerisinde amel ile kemâle ermiştir görüşüne dayanmaktadır. Zeyd b. Ali ve Kâsım b Sellâm Medine döneminden itibaren imanın amel ile kemâle erdiğini amel olmaksızın sadece söz ile onun geçerli olmayacağını savunurlar. Bunun yanında Kâsım b Sellâm'a göre imanın sadece ikrar olduğu savunanlar da aslında onun amel olduğunu kabul etmektedir. Bu görüşünü söz, dilin bir eylemidir açıklamasıyla temellendirmektedir. Ebû Hanîfe'nin, "iman dil ile ikrar ve kalp ile tasdiktir" tezini ise ameli imana dâhil etmediği için yetersiz kabul etmişlerdir.

Ebû Hanîfe imanın özünün ikrar ve tasdikten meydana geldiğini ifade ederken ikrara ayrı bir önem atfetmektedir. Ona göre, ikrar, dünya hayatında kişinin mümin muamelesi görmesi için mutlaka gereklidir. Ancak kalp ile tasdik olmaksızın yapılan ikrar tek başına iman için yeterli değildir. Bu Allah katında kabul görmemektedir. Şayet bu kabul edilirse bütün münafıkların mümin olması gerekirdi. Oysa bu mümkün değildir. Onun imanın mâhiyetinde amel kavramına yer vermemesi sebebiyle amele gereken değeri vermediği sonucunu çıkartmak da doğru olmamaktadır. Zira o, Yüce Allah'ın müminlere ameli, iman ettikten sonra emretmesinden yola çıkarak farklı bir yaklaşım sergilemiştir. Amelin imandan

sonra emredilmesi onun imanın özünden olmadığını yalnızca bir gereği olduğunu göstermektedir. Kısaca Ebû Hanîfe ameli, imanın asl rüknü değil, fer'i rüknü kabul eder. Bu görüş Ehl-i Sünnet tarafından kabul edilerek günümüzde yaygınlık kazanmıştır.

İmanın mâhiyeti konusunda ileri sürülen görüşlerin amele atfedilen değer çerçevesinde şekillendiği âşikârdır. Kur'ân-ı Kerim'in geneline bakıldığında iman ve amelin birlikte zikredilmesi, amel kavramının iman içerisindeki konumunu belirlemede etkili olmuştur. Bir grup âlim "iman edenler ve salih amel işleyenler" ifadesindeki vav'ın amel ile imanı aynileştirdiğini buradaki vav harfinin iman ile ameli ayırma anlamında atıf harfi olarak yer almadığını belirterek iman-amel birlikteliğine vurgu yapmaktadırlar. Ebû Hanîfe ise bu âyetlerden iman ettikten sonra amelin emredildiği sonucunu çıkararak amelin imandan olmadığını belirtip iman- amel ayrımında bulunmaktadır.

İman içerisinde amele atfedilen konum, imanda istisna, imanda artma ve eksilme, imanda müsâvat, mürtekib-i kebîre konularının şekillenmesinde etkili olmuştur. Öyle ki Ebû Hanîfe, kişinin aynı anda hem mümin hem de kâfir olamayacağından hareketle imanda istisnayı caiz görmemektedir. Zeyd b. Ali ise imanın özünü amel kabul etmesinin doğal sonucu olarak, imanda istisna yapmaksızın "ben iman ettim" demenin Allah'ın emirlerini yerine getireceğim şeklinde söz vermek olacağını belirtir. Çünkü yapılan amellerin kabul edilip, edilmediği bilinmemektedir. Kâsım b Sellâm ise bu iki âlimin görüşünü birleştirerek, tasdik ve ikrar açısından istisna yapılmamalıdır ancak ameller bakımından istisna yapılması gerekir savunusunda bulunmuştur. Aynı şekilde imanda artma-eksilme ve müsâvat konusundaki yaklaşımların amel kavramı etrafında şekillendiği görülmektedir. Zira Zeyd b. Ali ve Kâsım b Sellâm, hakiki mümin olmayı amellerin gereğini yerine getirmeye bağladıkları için daha çok tâatte bulunan kişiyi iman bakımından üstün kabul etmektedirler. Bu bakımdan imanda müsâvat söz konusu değildir. Ebû Hanîfe ise bu konuda kişilerin iman ve tevhitte birbirlerine müsâvî olduklarını, amel bakımından ise farklılık gösterdiklerini belirtmiştir.

İman kavramı içerisinde amele atfedilen konumun bir diğer sonucu da mürtekib-i kebîre'nin durumu hakkında ortaya çıkmıştır. Zeyd b. Ali, büyük günah işleyen kimseyi fâsık sınıfına dahil ederek tevbe etmediği takdirde ebedî

cehennemde kalacağını bildirmiştir. Ebû Hanîfe ve Kâsım b. Sellâm ise büyük günah sahibinin kâfir olmayıp, mümin statüsünde bulunduğunda hemfikirdirler. Ebû Hanîfe işlediği günahı helal saymamak kaydıyla büyük günah işleyeni günahkâr mümin statüsünde kabul etmektedir. Aynı şekilde Kâsım b Sellâm da büyük günah işleyen kimseden mümin ismini kaldırmaz. Şirk veya inkâr içermediği müddetçe bu günahların kişiye sadece günahkâr ismini kazandıracağını belirtir.

İman ve İslâm kavramları arasındaki ilişkiye baktığımızda Zeyd b. Ali ve Kâsım b. Sellâm iman ve İslâmı müşterek anlamlı iki lafız kabul etmektedir. Ebû Hanîfe'ye göre ise bu kavramlar lügat anlamları itibarıyla farklı olsalar da dinde aynı anlamda kullanılmaktadırlar. İki kavram bir araya geldiğinde daha anlamlı olmaktadır. Yani bir bütünün iki parçasıdır. İman dinin itikadî yönünü, İslâm ise amelî yönünü oluşturmaktadır. Yüce Allah; *“Hâlbuki onlara ancak dini sadece Allah'a has kılan hanifler olarak Allah'a kulluk etmeleri, namaz kılmaları, zekât vermeleri emrolunmuştur. Sağlam din de budur.”* (Beyyine 93/5), *“Şüphesiz Allah nazarında din İslâm'dır.”* (Âl-i İmrân 3/19) buyurmuştur. Bu âyetlerden hareketle amellerin sağlam dini oluşturduğu; dinin ise İslâm olarak isimlendirildiği sonucu elde edilmektedir.

Nihai olarak iman çok yönlü, kapsayıcı ve zengin bir kavramdır. İmanın oluşumunda marifet, tasdik ve güvenin önemli bir yönü bulunmaktadır. İslâm âlimleri de imanın ikrar, tasdik, marifet ve amel gibi yönlerini dikkate alarak imanı tanımlamaya çalışmışlardır. Diğer bir deyişle imanın kavram itibarıyla şümullü oluşu nedeniyle mâhiyetine dair tek bir noktadan hareket edilerek bir iman tanımı yapıldığında ya da bir sonuca varıldığında tutarsızlıklar yaşanabilmektedir. Bu sebeple en geniş anlamda kalbî bir tasdikle başlayan iman, ikrar ile doğrulanmalı ve bunun akabinde onun gereği davranışlara yansıtılarak kâmil hale getirilmelidir.

KAYNAKÇA

- Akoğlu, Muharrem, *Kebire ve İman Bağlamında Hâricilik ve Mu'tezile İlişkisi*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitü Dergisi, 2007.
- Aliyyül Kâri, Allâme, *Fıkhı Ekber Şerhi*, (trc. Hüseyin S. Erdoğan), Hisar Yayınevi, İstanbul, 2020.
- Alper, Hülya, *İmanın Psikolojik Yapısı*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2019.
- Apak, Adem, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi 2: Hulefa-i Raşidîn Dönemi*, Ensar Yayıncılık, İstanbul, 2012.
- Ardoğan, Recep, *Mürchie'de Farklı İman Tanımları*, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2014.
- Aydın, Ömer, *Kur'ân-ı Kerim'de İman-Amel İlişkisi*, İşaret Yayınları, İstanbul, 2007.
- Bağdâdi, Ebû Mansûr Abdülkahir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî, *El-Fark beyne'l-Firâk (Mezhepler Arasındaki Farklar)*, (Çev. Ethem Ruhi Fığlalı), TDV Yayınları, Ankara, 2020.
- Bağdâdi, Ebû Mansûr Abdülkahir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî, *Kitâbu Usûli'd-Dîn*, (Çev. Ömer Aydın), İşaret Yayınları, İstanbul, 2016.
- Bâkillânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî, *Kitâbu't-Temhid*, Beyrut,1995.
- Beyâzîzâde, Ahmed, *İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe'nin İtikadî Görüşleri*, (Çev. İlyas Çelebi), MÜİFV Yayınları, İstanbul, 2017.
- Can, Seyithan, *Cehm Bin Safvân ve Teolojik Paradigmasını Anlamak*, Fecr Yayınları, Ankara, 2021,
- Celal Büyük, *Ebû Hanîfe'nin İlahi Sıfatlar Problemine Yaklaşımı*, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, c.11, S.56, 2018.
- Cüveynî, İmâmu'l Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf, *Kitâbu'l-İrşâd*, Kahire, 1950.
- Chittick, William - Murata, Sachiko, *İslâm'ın Vizyonu*,(Çev. Turan Koç), İnsan Yayınları, İstanbul, 2020.

Çınar, Bayram, Bir Süreç Olarak “İman”: Ebu Ubeyd Kasım b. Sellâm’ın İman Değerlendirmesi”, Akademik Platform İslami Araştırmalar Dergisi (APJIR), c.4, S.3, 2020.

Doğan, İsa, *İmam Zeyd b. Ali*, TDV Yayınları, Ankara, 2015.

Düzgün, Şaban Ali, *Kelam El Kitabı*, (ed. Şaban Ali Düzgün), Grafiker Yayınları, Ankara, 2015.

Ebû Hanîfe, Nu’mân b. Sabit, *el-Âlim ve’l-Müteallim*, İmam-ı A’zam’ın Beş Eseri İçinde, MÜİFV Yayınları, İstanbul, 2019.

_____”el-Fıkhu’l-Ebsat”, (*İmam-ı A’zam’ın Beş Eseri*), MÜİFV Yayınları, İstanbul, 2019.

_____ “el-Fıkhu’l-Ekber” (*İmam-ı A’zam’ın Beş Eseri*), MÜİFV Yayınları, İstanbul, 2019.

_____ “el-Vasiyye”, (*İmam-ı A’zam’ın Beş Eseri*), MÜİFV Yayınları, İstanbul, 2019.

_____ “Risâletü Ebî Hanîfe”, (*İmam-ı A’zam’ın Beş Eseri*), MÜİFV Yayınları, İstanbul, 2019.

Ebu Zehra, Muhammed, *İslamda Fikhî Mezhepler Tarihi*, (Çev. Abdülkadir Şener), Hisar yayınevi, İstanbul 1978.

el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâ’il b. İbrâhim b. El-Muğîre, *el-Câmi’u’s-Sahîh*, nşr. Ş.Kurt, İstanbul, 1981.

el-İsfahânî, Ebu’l Kasım Hüseyin b. Muhammed Rağîb, *el-Müfredât*, Beyrut, trz.

el-İsfahânî, Ebu’l Kasım Hüseyin b. Muhammed Rağîb, *el-Müfredât*, (Çev. Mustafa Yıldız), Çıra Yayınları, İstanbul, 2020.

en-Nisabûrî, Hâkim, *el-Müstedrek ale’s-Sahihayn*, Dârü’l-kitabi’l-ilmîyye, Haydarâbad, 1915.

Eş’arî, Ebu’l-Hasan Alî b. İsmâ’il b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim, *Kitâbu’l-Lüma fi’r-Reddi alâ Ehli’z-Zeyğ ve’l Bid’a*, Kahire, 1995.

_____ *Kitâbu’l-Lüma fi’r-Reddi alâ Ehli’z-Zeyğ ve’l Bid’a*, (Çev. Kılıç Aslan Mavil- Hikmet Yağlı Mavil), İz Yayıncılık, İstanbul, 2019.

- _____ *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*, (Haz. Ömer Aydın- Mehmet Dalkılıç), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2019.
- eş-Şehristânî, Ebu'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdulkerim b. Ahmed, *Nihâyetü'l-İkdâm fi İlmi'l-Kelâm*, Kahire, 2009.
- _____ *el-Milel ve'n-Nihal*, (thk. Muhammed Seyyid Keylânî), Daru'l-Ma'rife, Beyrut, 1975.
- _____ *el-Milel ve'n-Nihal*, (Çev. Mustafa Öz), Litera Yayıncılık, İstanbul, 2011.
- et- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsab Sevde, *es-Sünen*, Kahire, 1982.
- ez-Zehebî, Muhammed Hüseyin, *el-İtticâhâtü'l-Munharife fi Tefsiri'l-Qur'âni'l-Kerîm: De'âfi'uhâ ve Def'uhâ (Tefsirde Aşırı Yorumlar)*, (Çev. Ömer Aydın), İşaret Yayınları, İstanbul, 2017.
- Fayda, Mustafa, "Ridde", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2008
- <https://www.kuranmeali.com/>
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed, *Kitâbu'l-İmân*, Kuveyt, tsz.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd, *el-Fasl Fi'l-Milel ve'l-Ehvâ' ve'n-Nihal*, (Çev. Halil İbrahim Bulut), Bilnet Yayıncılık, İstanbul, 2017.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvinî, *es-Sünen*, tah. Muhammed Fuâd Abdulbâkî, İstanbul, tsz.
- İbn Manzur, Ebu'l-Fadl Cemaluddin b. Mukerrem, *Lisânu'l-Arab*, Beyrut, 1993.
- İbn Nedîm, Muhammed b. İshak, *el-Fihrist*, (Çev. Ramazan Şeşen), Bilnet Yayıncılık, İstanbul, 2019.
- İbn Teymiyye, *İman Üzerine*, (Çev. Salih Uçan), Pınar Yayınları, İstanbul, 2019.
- İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, (Çev. Abdülkerim Özeydın), Ocak Yayıncılık, İstanbul, 2016.
- İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, (Çev. Mehmet Keskin), Çağrı yayınları, İstanbul, 2017.
- Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse* (Çev. İlyas Çelebi), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2013.

- Kâsım b. Sellâm, Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-İmân* (Çev. Sönmez Kutlu), Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2019.
- Kaplan, İbrahim, *Ebû Hanîfe'nin İman-Amel İlişkisi Problemine Yaklaşımı ve Güncel Dinî-Toplumsal Sorunlarımızın Çözümüne Katkısı Açısından Tahlili*, Kastamonu Üniversitesi IV. Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu, Kastamonu, 2017.
- Kılavuz, A. Saim, *Ana Hatlarıyla İslâm Akaidi ve Kelâm'a Giriş*, Ensar Yayınları, İstanbul, 2020.
- Kılavuz, A. Saim, *İman Küfür Sınırı-Tekfir Meselesi*, Marifet Yayınları, İstanbul, 1996.
- Köse, Saffet, "Zeyd b. Ali", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2013.
- Kummî, Ebû'l-Halef Sa'd b. Abdillâh, *Kitâbu'l Makâlât ve'l-Fırak*, (neş. Muhammed Cevad Meşkur), Tahran, 1963.
- Kutlu, Sönmez, *Selefilüğin Fikrî Arka Planı; İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, Otto Yayınları, Ankara, 2017.
- Kutlu, Sönmez, *İlk Mürcüî Metinler ve Kitâbü'l- İrcâ*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakülte Dergisi, 1997.
- Kutlu, Sönmez, *Mürcie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları*, Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2002.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr, *Kitabü't- Tevhîd*, (Çev. Bekir Topaloğlu), İsam Yay., Ankara, 2020.
- Muhammed Ebû Zehra, *el-İmam Zeyd*, Kahire, 1959.
- Müslim, Ebû'l Hüseyin Muslim b. Haccâc el-Kuşeyrî, *Sahih*, İstanbul, 1981.
- Nesefî, Ebu'l-Muin, *Bahru'l-Kelam*, (Çev. Ramazan Biçer), Gelenek Yayıncılık, İstanbul, 2019.
- Nevbahtî, Ebû Muhammed el-Hasan b. Mûsâ b. El Hasen b. Muhammed el-Bağdâdî, *Fıraku'ş-Şia*, Necef, 1936.
- Öz, Mustafa, *Başlangıçtan günümüze İslam mezhepleri Tarihi*, Ensar Yayıncılık, İstanbul, 2014.
- Özafşar, M. Emin (Ed.) , *Hadislerle İslam*, DİB. Yayınları, İstanbul, 2020.

- Özcan, Hanifi, *Epistemolojik Açıdan İman*, MAÜİFV Yayınları, İstanbul, 2016.
- Özenli, Mehmet, *İman Alâmetleri, Sünnetleri ve Dereceleri*, Nesaim Yayınları, Konya, 2018.
- Paçacı, İbrahim, “İkrar”, *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, (ed. İsmail Karagöz), DİB Yayınları, Ankara, 2007.
- Pezdevî, Ebu'l Yusr Muhammed, *Usulü'd-Din (Ehl-i Sünnet Akâidi)*, (trc. Şerafeddin Gölcük), İstanbul, 2019.
- Râzî, Fahreddîn, *Me'âlimü Usûli'd Dîn*, (Çev. Muhammet Altaytaş), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2019.
- Sinanoğlu, Mustafa, “İslâm”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001.
- Şahin, Mehmet Kenan, *İmâm Mâtürîdî'nin Mu'tezile Görüşlerine Getirdiği Eleştiriler*, İlâhiyat, Ankara, 2018.
- _____ *Kelâm İlminin Doğuş Nedenleri*, DEİFD, S.33, 2011.
- Taberî, Ebû Ca'fer, *Târîhu'l-Umem ve'l-Mulûk*, Kahire, 1939.
- Taftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer, *Şerhu'l-Akâid*, (Çev. Talha Hakan Alp), MÜİFV Yayınları, 2018.
- Taftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer, *Makâsıdu'l- Kelâm fî 'Akâidi'l-İslâm*, (Çev. İrfan Eyibil), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2019.
- Tehânevî, Muhammed Ali, *Keşşâfu İstîlâhâti'l-Fünûn ve'l-Ulûm*, Beyrut, 1996.
- Toshihiko, Izutsu, *İslam Düşüncesinde İman kavramı*, (trc. Selahattin Ayaz), Pınar Yayınları, İstanbul, 2005.
- Tüccar, Zülfikar, “Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1994.
- Uzunpostalcı, Mustafa, “Ebû Hanîfe”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1994.
- Üzüm, İlyas, “İstisna”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001.

- Ya'kub b. Abdullatîf, *İslâm Mezhepleri ve Kelâmı*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2019.
- Yeşilyurt, Temel- Oral, Osman, *İman'da İkrâr Kavramı*, Kelam Araştırmaları Dergisi, c.X, S.1, 2012.
- Yavuz, Yusuf Şevki, "Ebû Hanîfe", *TDV İslam Ansilopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1994
- Zeyd b. Ali, "Kitâbu'l İman" *İslam'ın Alim Modeli Zeyd b. Ali'nin Mektupları*, (Çev. İsa Doğan), TDV Yayınları, Samsun, 2012.
- Watt, W. Montgomery, *The Formative Period of Islamic Thought, (İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri)*, (Çev. Ethem Ruhi Fığlalı), Sarkaç Yayınları, Ankara, 2010.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı-Soyadı	Rumeysa ÖZEN
Doğum Yeri-Tarihi	ORDU- 1995
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	ORDU ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ
Yüksek Lisans	Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
Bildiği Yabancı Diller	ARAPÇA
Bilimsel Faaliyetleri	-
İş Deneyimi	
Stajlar	-
Projeler	-
Çalıştığı Kurumlar	-
İletişim	
E-Posta Adresi	rumeysa.ozen.1995@gmail.com
Tarih	